

І С Т И Н И

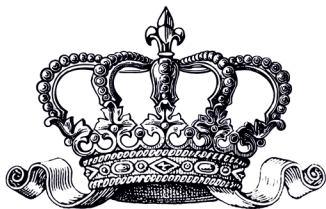
НІККОЛО
МАК'ЯВЕЛЛІ

ДЕРЖАВЕЦЬ

НІКОЛО
МАК'ЯВЕЛЛІ

ДЕРЖАВЕЦЬ

Харків
«ФОЛІО»
2019

УДК 821.131.1
М17

Серія «Істини»
заснована у 2017 році

Переклад *Є. В. Тарнавського*

Художник-оформлювач
О. А. Гугалова-Мешкова

ISBN 978-966-03-7836-0
(Істини)
ISBN 978-966-03-8619-8

© Є. В. Тарнавський, переклад
українською, 2019
© О. А. Гугалова-Мешкова,
художнє оформлення, 2019
© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2017

Його світлості Лоренцо Медічі присвячується

Ті, хто шукають милостей від котрогось державця, мають звичай догоджати йому даруванням найдорожчих своїх речей, а водночас і тих, які, на їхній погляд, можуть бути йому приємними; тому найчастіше володарі отримують у презент скакунів, зброю, золотом шиті тканини й інші прикраси, що належать їм за статусом. І ось я, з наміром надати вашій світлості свідчення своєї глибокої відданості, не знайшов серед своєї власності нічого дорожчого та кориснішого, ніж розуміння вчинків видатних людей, усвідомлене внаслідок тривалого вивчення сучасних справ і безперервного студіювання давніх. Ретельно обміркувавши та проаналізувавши свої думки, я зібрав їх у невеликій книжечці, яку й надсилаю вашій світлості.

Хоча й не вважаю цю працю гідною вашої уваги, все ж сподіваюся, що з вашої ласки ви не відкинете її, адже цей вартісний із мого боку дарунок дозволить вам за короткий час засвоїти все виношене мною впродовж довгих років серед стількох утисків і небезпек. Я виключив зі свого твору риторичні хитрування, гучні та пусті фрази, якісь інші зовнішні приманки та прикраси,

якими часто мережать і насичують свою писанину інші, бо бажав, аби він привертав до себе лише різнобічність поглядів, важливістю предмета та нічим іншим. Не варто вважати самовпевненістю намагання людини низького та навіть нікчемного стану оцінювати та встановлювати правила поведінки для своїх володарів. Художники, замальовуючи місцевість, розташовуються внизу на рівнині, щоб придивитися до гір і височин, а щоб оглянути низовини, видираються на скелі. Достоту, щоб осягнути характер народу, необхідно бути державцем, а розпізнати природу державця може лише представник народу.

Тож нехай ваша світлість поставиться до цього невеликого дарунку з тим же почуттям, що й я; уважно прочитавши цей твір, можна переконатися в моєму гарячому бажанні, щоб ваша світлість досягла тієї величі, яка обіцяна вам фортуною та вашими високими чеснотами. І якщо з висоти свого становища ваша світлість якось спрямує свій погляд униз, то побачить, наскільки мало заслужені мною важкі та безугавні удари долі, що постійно падають на мене.

I. ЯКОГО ТИПУ БУВАЄ РЕЖИМ ОСОБИСТОЇ ВЛАДИ Й ЯКИМ ЧИНОМ ЇЇ КУПУЮТЬ

Усі держави, всі уряди, що будь-коли панували над людом, поділяються на республіки та принципати. Останні бувають або спадковими, в яких довгий час

панувала династія їхніх володарів, або новоствореними. Нові принципати можуть бути такими ж, як Мілан при Франческо Сфорца*, або можуть бути приєднані до спадкових володінь, набутих їхнім державцем, як Неаполітанське королівство, завойоване іспанським королем. Ці здобуті території або вже привчені коритися одноосібному правителю, або до цього мали свободу; приєднують їх або силою власної зброї, або з чужою допомогою, або волею долі, або завдяки власній відвазі.

II. ПРО СПАДКОВІ ПРИНЦИПАТИ

Залишу осторонь роздуми про республіки, бо багато приділяв цьому увагу деінде. Звернуся лише до принципату і, дотримуючись раніше поданого плану, розгляну, яким чином можна підтримувати та зберігати одноосібну владу.

Насамперед скажу, що спадкові володіння, звичні до володарів, котрі походять із одного роду, набагато легше втримати, ніж нові, бо достатньо лише не порушувати звичаїв своїх попередників і плисти за течією подій. Державець з посередніми здібностями в цьому випадку завжди збереже свій трон, якщо тільки не втратить його через втручання якоїсь надзвичайної та нездоланної сили, однак і після цього зможе повернути

* *Франческо Сфорца* (1401—1466) — граф, котрий воював на боці Амброзіанської республіки, заснованої в Мілані, 1450 року проголосив себе герцогом Міланським.

собі владу, тільки-но загарбник зіткнеться навіть із найменшими труднощами.

У нас в Італії, *in exemplis*^{*}, герцог Феррарський зумів протистояти навалі венеційців 1484 року, а також папи Юлія 1510-го винятково завдяки тому, що його родина давно вкоренилося в своїх маєтках. У природного володаря менше причин і менше приводів завдавати образ, тому його більше люблять, й якщо хиби, що впадають у вічі, не накликали на нього ненависті, то він користується природною прихильністю підданців. За тривалий час та безперервного правління гаснуть всі помисли і потяги до новацій, але один переворот завжди залишає шпарину для здійснення іншого.

III. ПРО ЗМІШАНІ ПРИНЦИПАТИ

Новий державець, навпаки, стикається з труднощами. Передусім, якщо приєднав нові володіння до старих і тим утворив якусь мішанку, його становищу загрожує перший природний недолік, властивий усім новим державам, який полягає в тому, що люди охоче змінюють правителів у сподіванні на краще, тому часто повстають проти них, але потім на власному досвіді переконуються, що помилилися і стало ще гірше. А це впливає з іншої природної та звичної потреби, яка змушує нового державця гнобити своїх підданців

^{*} *In exemplis* (лат.) — наприклад.

озброєною рукою й іншими способами, як це роблять завойовники, тому їхніми ворогами стають не лише опоненти їхнього царювання, але з його прихильниками також не можна заприятелювати, бо неможливо ні виправдати їхні очікування, ні вдатися проти них до сильнодіючих ліків, будучи їм зобов'язаним. Адже для вторгнення в чужу країну навіть той, хто має потужне військо, зобов'язаний забезпечити собі сприяння місцевих жителів. Ось чому Людовік XII Французький легко захопив Мілан, але одразу ж його втратив, для чого на перший раз вистачило власних сил Лодовіко*. Ті ж містяни, котрі відчинили ворота перед королем, розчарувавшись у своїх надіях на майбутні здобутки, яких вони очікували, не могли витримати незручностей правління нового державця.

Правда і те, що, підкоривши бунтівні області вдруге, втратити їх уже важче, бо під прикриттям придушення заколоту правитель може зміцнювати свою владу, не озираючись, караючи тих, хто завинили, виявляючи непевних і захищаючи найбільш уразливі місця. Тому якщо вперше достатньо було герцогу Лодовіко влаштувати на кордоні невеликий переполох, і Франція втратила Мілан, то вдруге вже весь світ мав об'єднатися проти неї та розгромити або вигнати її війська з Італії; і все це пояснюється раніше згаданими причинами.

* *Лодовіко Сфорца* (1452—1508) — герцог Міланський із династії Сфорца, талановитий діяч епохи Відродження.

Відтак Франція обидва рази втратила свої здобутки. Загальні причини, чому це сталося вперше, ми вже пояснили. Залишається сказати про другий випадок і розглянути ті засоби, які мав у своєму розпорядженні французький король і кожен, хто діяв би на його місці, щоб закріпити за собою завойоване. Скажімо, що завойовані землі, які приєднуються до колишніх володінь завойовника, або складають із ними одну країну й їхнє населення розмовляє однаковою мовою, або ні. У першому випадку їх зовсім неважко утримати, особливо якщо вони не звикли до вільного життя. Щоб убезпечити себе, достатньо знищити рід державців, котрі правили там, бо інших приводів для хвилювань, через спільність звичаїв і збереження колишнього способу життя, у громадян не буде. Це можна було спостерігати на прикладі Бургундії, Бретані, Гасконі та Нормандії, які здавна входять до складу Франції, і хоча мова там дещо відрізняється, проте вони ладнають із іншими французами, тримаючись подібних із нею звичаїв. Бажаючи зберегти за собою такі землі, завойовник має дотримуватися двох умов: по-перше, щоб припинилася династія їхніх володарів; по-друге, залишити незмінними їхні закони та податки; тоді незабаром ці землі складуть єдине ціле з вашими колишніми володіннями.

Однак коли набувають території в країні, де по-слуговуються чужою мовою, звичаями й установами, ось тут починаються труднощі, і щоб не втратити їх, знадобляться велика удача та велике вміння. Один із

найкращих і дієвих засобів у цьому випадку полягає в тому, щоб особа, котра заволоділа ними, сама переселилася в цей край. Це додасть завоюванню надійності та довговічності; саме так вчинив турецький султан із Грецією. Якби він не переніс туди свого престолу, йому б там ні за що не втриматися, незважаючи на всі інші заходи, до яких вдавався для збереження цієї держави. Перебуваючи на місці, можна пізнати майбутні заворушення ще в зародку та легко впоратися з ними; в іншому випадку звістка про них долине лише тоді, коли вони вже в розпалі і до чогось вдаватися занадто пізно. Крім цього, ви не залишаєте країну на поталу своїм чиновникам; для підданців полегшується прямий доступ до державця, від чого у добропорядних громадян з'являється більше підстав бути прихильним до нього, а у бунтарів — боятися. Зовнішній ворог гарненько помізкує, перш ніж напасти на ці володіння. Таким чином, у володаря, котрий переселився туди, буде дуже важко їх відібрати.

Інший чудовий спосіб полягає в тому, щоб заснувати одну-дві колонії, які прикріпили б цю місцевість до нової держави. В іншому випадку доведеться тримати там безліч солдатів, піших і кінних. Колонії обходяться недорого; вислати та розмістити колоністів державцю не вартує майже нічого, адже при цьому в програші залишаються лише ті жителі, у котрих відбирають їхні оселі та земельні ділянки на користь переселенців, а ці жителі становлять лише невелику частину нових

підданців, також вони не можуть заподіяти шкоди правителю через власну бідність і роз'єднаність. Всі ж інші, з одного боку, не будучи обмеженими у правах, позбудуться причин для неспокою, а з іншого — будуть обережними, навчені чужим прикладом та остерігаючись, аби з ними не вчинили так само. Висную, що колонії не вимагають витрат, вони надійніші та викликають менше невдоволення. Невдоволені ж нешкідливі, адже, як я вже казав, вони роз'єднані та бідні. З цього приводу можна зауважити, що людей треба або помилувати, або стратити, адже невеликі образи будуть завжди звертатися до помсти, а за вагомі — люди помстяться неспроможні. Тому, завдаючи прикрощів, необхідно усунути можливість мститися.

Якщо ж замість колонії використовують озброєний гарнізон, він вимагає значно більших витрат, і врешті-решт для охорони нових володінь знадобляться всі фінансові ресурси держави. Здобуток, таким чином, обернеться втратою. До того ж розквартирування війська в різних місцях завдає набагато більше шкоди й утискає всіх громадян, кожен страждає від цієї незручності і стає ворогом нового державця, ба більше — ворогом небезпечним, котрий після поразки залишається у власному обійсті. Отже, з будь-якої точки зору такий спосіб захисту нових володінь настільки ж не вигідний, наскільки вигідне створення колоній.

Той, хто перебуває в чужорідній, як було описано раніше, провінції, повинен ще й узяти під свій захист

її дрібних сусідів, намагаючись послабити найвпливовіших, та остерігатися, щоб не з'явилася причина для втручання в справи цієї царини іншого володаря, настільки ж могутнього, як і він сам. А причина скористатися невдоволенням надміру амбітних або наляканих мешканців завжди з'явиться, як можна дізнатися із закликання римлян до Греції етолійцями* — в усі без винятку завойовані ними провінції римлян запрошували місцеві жителі. Як тільки чужоземний завойовник заходить у будь-яку країну, всі дрібні володарі примикають до нього, і це природно, бо їх спонукає ненависть до колишнього поневолювача, тому завойовнику немає потреби турбуватися про те, як залучити цих людей на свій бік; вони всі негайно приєднуються до його нових володінь. Він має лише наглядати, щоб вони не зібрали занадто великі сили та не набули надмірного впливу. Його власних сил і прихильності місцевих цілком достатньо, щоб упоратися з суперниками та повністю заволодіти новою провінцією. Проте той, хто не вдасться до таких заходів, незабаром втратить завойоване, а до того докладе незліченних зусиль і турбот.

Римляни неухильно дотримувалися цих правил у завойованих ними провінціях: вони закладали колонії, привертали до себе менш впливових осіб, ні в чому

* *Етолійський союз* — політичне об'єднання у V ст. до Р. Х. племен аподотів, офіонів та евритян. 266 року до Р. Х. до цієї спілки долучилися локри, дельфійці, дорійці та частина Акарнані. А 245-го до Р. Х. до нього на якийсь час приєдналися і беотійці.

їм не потураючи, і послаблювали впливовіших; для чужоземних правителів вони не залишали ні найменшої шпарини. Обмежуся хіба прикладом Греції. Ахейців і етолійців римляни схилили на свій бік; Македонське царство принизили та вигнали звідти Антіоха*. Однак заслуги ахейців та етолійців ще не стали підставою дозволити їм розширити свої володіння; жодні запевнення Філіппа** в дружбі не завадили римлянам послабити його, а могутність Антіоха не змусила їх визнати його право на володіння будь-якою територією в Греції. Римляни в цих випадках діяли так, як треба чинити всім розумним державцям: вони турбувалися не лише про теперішні, а й про майбутні проблеми та шукали шляхів, як із ними впоратися. Адже передбачаючи їх заздалегідь, легко знайти вихід, а коли біда вже настала, недуга стає невиліковною, і ліки вже не на часі. Виходить так, як медики подекують про сухоти — спершу їх легко вилікувати, але важко розпізнати, а з часом, якщо з самого початку хвороба була запущена, вона стає очевидною, але майже невиліковною. Те ж саме і в державних справах: знаючи заздалегідь (що доступне лише мудрим людям) про можливі нещастя, можна їм запобігти, але якщо цього

* *Антіох III Великий* (241 до Р. Х. — 187 до Р. Х.) — сирійський цар із 223 до Р. Х. Вторгся в північно-західну Грецію, але римляни розбили його при Фермопілах (191 до Р. Х.) і Магnezії (190 до Р. Х.).

** *Філіпп II Македонський* (близько 382 до Р. Х. — 336 до Р. Х.) — цар Македонії з 359 року до Р. Х. Батько Александра Македонського.

не сталося і загроза є очевидною для кожного, то тут уже нічим не зарадиш.

Римляни, відчувуючи наближення лиха здалеку, завжди вдавалися до необхідних заходів і заради цього не боялися навіть починати війну, бо знали, що війни неможливо уникнути, можна хіба відтягнути її на користь інших. Вони вважали за краще воювати з Філіппом та Антіохом у Греції, ніж битися з ними потім в Італії; свого часу вони могли уникнути обох воєн, але не захотіли цього. Вони ніколи не дотримувалися того правила, яке було поширене серед мудрагелів нашого часу: «Скористатися перевагами вичікування». Перевага римлян полягала лише у власній відвазі та виваженості, адже час приносить усілякі зміни, за яких добро обертається злом, а зло — добром.

Але повернімося до Франції та поглянемо, чи вдавалася вона до якихось із раніше описаних метод. Я буду говорити не про Карла, а про Людовіка*, бо він довше втримався в Італії і кроки, які зробив, помітні набагато виразніше. Ви можете переконатися, що він чинив увесь час усупереч тому, що варто було б робити для закріплення своїх володінь в іншомовній країні.

Король Людовік опинився в Італії завдяки домаганням венеційців, котрі мали намір скористатися його прибуттям, аби заволодіти половиною Ломбардії.

* Карл VIII перебував в Італії із серпня 1494-го по липень 1495 року, а Людовік XII — із 1499-го по 1512 рік.

Не стану дорікати королю за цей вчинок: маючи намір закріпитися в Італії, він не набув союзників усередині країни, й усі двері були зачинені перед ним через спогади про його попередника Карла, тому вибирати друзів було не на часі. Людовік домігся б своєї мети, якби не припустився всіх інших помилок. Зайнявши Ломбардію, король повернув би французам повагу, втрачену при Карлі; Генуя поступилася, флорентійці уклали з ним спілку; маркіз Мантуанський, герцог Феррарський, Бентивольо, газдиня Форлі, правителі Фаенци, Пезаро, Ріміні, Камеріно, Пьомбіно, жителі Лукки, Пізи, Сієни — всі запобігали перед ним. Тоді венеційці й усвідомили всю невинуватість свого вчинку: замість кількох містечок у Ломбардії вони зробили короля володарем двох третин Італії.

А тепер поміркуйте, як неважко було королю закріпитися в Італії, якби він дотримувався раніше згаданих правил, підтримуючи та захищаючи своїх численних і слабких прихильників, котрі перебували в страху — хто перед Церквою, хто перед венеційцями — і вимушених йти за ним. За їхньої допомоги Людовік легко убезпечився б від могутніших суперників. Та тільки-но він опинився в Мілані, як вчинив навпаки, надавши папі Александру* сприяння в захопленні Романьї. При цьому король навіть не помітив, що, відштовхуючи від себе людей, котрі довірилися йому, прихильників і друзів, він

* *Александр VI Борджіа* — папа Римський у 1492—1503 роках.

послаблює власний вплив і посилює Церкву, додаючи до її всеохопної духовної влади ще й світську. За цією першою хибною неминуче посипалися й інші. Зрештою, щоб приборкати амбіції понтифіка та завадити йому заволодіти Тосканою, король був змушений вступити на територію Італії. Мало того, що він підніс Церкву та позбавив себе союзників; з пожадливістю поглядаючи на Неаполітанське королівство, він розділив його з королем Іспанії, й якщо до цього доля Італії була в його руках, то тепер він знайшов колегу, щоб у всіх честолюбців і невдоволених в цій країні був покровитель. При цьому Людовік прогнав із королівства того, хто міг би платити йому данину, замінивши його правителем, котрий погрожував витурити його самого. Певна річ, бажання купувати — річ цілком пересічна та природна, і коли люди прагнуть до цього в міру своїх сил, їх будуть хвалити, а не засуджувати, але коли вони не можуть і все ж добиваються купівлі за будь-яку ціну, то в цьому вже є помилка, гідна осуду. Якщо сили Франції дозволяли їй навалитися на Неаполь, так і треба було вчинити, якщо ж не дозволяли, не варто було ні з ким його ділити. Таку угоду з венеційцями в Ломбардії можна було б виправдати, адже вона дозволила французам закріпитися в Італії; у випадку з Неаполем вона підлягає осуду, адже такої необхідності не існувало.

Таким чином, Людовік припустився п'ятох помилок: він вивів із гри слабших правителів; посилив

одну з наймогутніших осіб в Італії; пустив туди чужоземного володаря; не переніс туди своєї резиденції та не заснував там колоній. Але всі ці хиби, поки він був живий, могли і не завдати значної шкоди, якби він не припустився шостої, відібравши володіння у венеційців. Якби він завадив піднесенню Церкви та не кликав до Італії іспанців, послабити їх було б справді розумно і доречно, але після аж таких прорахунків не треба було погоджуватися на розправу з венеційцями. Поки вони залишалися в силі, ніхто не наважився б зазіхнути на землі Ломбардії: венеційці ніколи не погодилися б на це, бо самі жадали отримати французьку частку, а всі інші нізащо не захотіли б відібрати її у Франції та віддати венеційцям. Виступити ж проти двох господарів Ломбардії ніхто б не наважився. Якщо ж хтось заперечить, що Людовік відступив Романью Александру, а Неаполітанське королівство — Іспанії, щоб уникнути війни, то відішлю їх до раніше згаданих аргументів: війна все одно почнеться, але зволікання обернеться проти вас. Якщо ж нагадають, що король пообіцяв папі виступити заради нього в похід в обмін на своє розлучення та кардинальську шапчину для архієпископа Руанського, то я відповім тим, що буде сказано мною пізніше щодо обіцянок, які дають державці, і про те, як їх треба виконувати.

Отже, король Людовик позбувся Ломбардії тому, що не дотримувався правил, яких дотримувалися всі

завойовники, котрі хотіли втримати підкорені країни. Тому тут немає нічого дивного — все природно та легко пояснити. На цю тему я бесідував із кардиналом Руанським у Нанті, коли герцог Валентино, як у народі назвали Чезаре Борджіа, сина папи Александра, захопив Романью. Кардинал мені заявив, що італійці необізнані у військових справах, на що я йому відказав, що французи нічого не тямлять у справах державних, бо в іншому випадку вони б не допустили такого піднесення Церкви. Досвід засвідчив, що Франція сприяла зростанню впливу Церкви в Італії й Іспанії, і це призвело до її власного краху. Звідси можна вивести загальне правило, майже непорушне: хто робить іншого могутнім, той гине, адже наділяти могутністю можна за допомогою якоїсь сили або вміння плести інтриги, а обидві ці переваги викликають підозру в людей, котрі стали могутніми.

IV. ЧОМУ В ЦАРСТВІ ДАРІЯ, ЯКЕ ЗАХОПИВ АЛЕКСАНДР, ПІСЛЯ СМЕРТІ ОСТАНЬОГО НЕ СПАЛАХНУЛО ПОВСТАННЯ ПРОТИ ЙОГО НАСТУПНИКІВ

Дізнавшись про труднощі, пов'язані з утриманням нових володінь, хтось може запитати, чому не спалахнуло повстання в Азії, якою Александр Великий опанував за кілька років і незабаром після цього помер. Природно було очікувати краху його держави,

однак наступники Александра втрималися при владі, й єдиною завадою, яка спіткала їх при цьому, стали чвари між ними, викликані їхньою жагою влади. На це я відповім, що всі відомі дотепер принципати керувалися одним із двох способів: або в них був один державець, а всі інші — підневільні слуги, котрі сприяли йому в управлінні з його милості та ласки, або державець правив разом із баронами, котрі володіли своїм титулом не з його примхи, а завдяки давності роду. У цих баронів є власні маєтки та підданці, котрі визнають їх панами і мають до них природну прихильність. Держава, керована монархом через його слуг, дає правителю більше влади, бо в такій країні верховним владикою визнають лише його, а іншим посадовим особам коряться як чиновникам правителя, котрих ніхто особливо не любить.

У наш час прикладами двох різних способів управління є французький король і турецький султан. Вся турецька монархія кориться одному пану, всі інші — його раби, все царство поділене на санджаки, куди султан призначає керівників і замінює їх, коли й як йому заманеться. Французький король здавна оточений безліччю васалів, котрі мають владу над своїми підданцями й їхню любов; вони мають свої привілеї, на які королю зазіхати небезпечно. Якщо порівняти ці дві держави, то можна переконатися, що завоювати володіння султана важко, але, здобувши перемогу, їх легко зберегти під своєю владою.

Труднощі заволодіння державою султана полягають у тому, що завойовника не можуть покликати туди місцеві князьки і неможливо розраховувати на те, що інтервенція буде полегшена заколотом оточення султана, що випливає з раніше згаданих причин. Рабів, котрі всім зобов'язані султану, не так легко підкупити, а якщо і вдасться, то з цього буде мало користі, адже вони, з раніше зазначених міркувань, не зможуть повести за собою люд. Тому нападник на султана має готуватися до зустрічі зі згуртованим ворогом і розраховувати більше на власні сили, ніж на розбрат у стані супротивника. Але якщо турки зазнають поразки в битві, такої, що не зможуть оговтатися та набрати нове військо, то загрозу можна вбачати лише у вихідцях із правлячої династії, знищивши котрих, можна вже більше нікого не боятися, бо всі інші не мають авторитету в народі, як і раніше завойовник не міг на них розраховувати, так і тепер йому немає потреби їх боятися.

Зовсім інакше це відбувається в королівствах, керованих на кшталт Франції: туди неважко потрапити, змовившись із кимось із баронів, серед котрих завжди знайдуться невдоволені та ласі до змін. З цих причин вони розчистять перед вами шлях до своєї країни та полегшать вашу перемогу, але, бажаючи утримати завойоване, доведеться стикнутися з незліченними труднощами, викликаними як тими баронами, котрі допомагали, так і тими, хто виступав проти. Тут уже

недостатньо буде винищити родину державця, доведеться мати справу із сеньйорами, котрі очолять нові заколоти. Їх неможливо ні задобрити, ні знищити, тому за першої ж зручної для них нагоди ви втратите свою владу.

Відтак якщо розглянути природу царства Дарія, то можна знайти в ньому схожість із турецькою монархією; ось чому Александру довелося цілком збурияти його та розбити Дарія в битві, але після перемоги і смерті царя Александр міг уже не турбуватися за свою владу з раніше згаданих причин. І якби його наступники не пересварилися між собою, вони безтурботно могли б насолоджуватися владою, адже в цьому царстві не було жодних заворушень, крім тих, що викликані їхніми ж власними чварами. Натомість управління державами, влаштованими, як Франція, спричиняє за собою набагато більше турбот. Цим і були викликані часті повстання проти римлян в Іспанії, Франції та Греції: численністю князівств, на які були поділені ці країни. Поки пам'ять про них залишалася свіжою, панування римлян не вирізнялося міцністю, але коли ця пам'ять розвіялася завдяки могутності та довговічності влади римлян, їхньому пануванню вже ніщо не загрожувало. І навіть коли римляни взялися воювати один із одним, кожного із супротивників підтримувала та частина названих провінцій, де він панував. Династії колишньої шляхти згасли, і жителі визнавали правителями винятково римлян. Після всього викладеного ніхто не здивується

тій легкості, з якою Александр утримував за собою держави в Азії, і тих труднощів, з якими зіткнулися Пірр і багато інших, бажаючи утримати завойоване. Це було викликано не наявністю або відсутністю відваги у завойовників, а відмінностями завойованих країн.

V. ЯК ТРЕБА КЕРУВАТИ МІСТАМИ АБО ПРИНЦИПАТАМИ, ЯКІ ДО ЗАВОЮВАННЯ ЖИЛИ ЗА СВОЇМИ ЗАКОНАМИ

Коли новонабуті держави, як ми вже казали, звикли жити вільно та коритися власним законам, утримати їх можна трьома способами: перший — сплюндрувати їх; другий — самому там оселитися; третій — залишити там колишні закони, отримуючи звідти певний прибуток і призначивши там уряд із небагатьох осіб, котрі будуть вам відданими. Отримавши владу з рук нового правителя, вони усвідомлять, що зможуть зберегти її лише завдяки його прихильності та могутності, і будуть усіляко намагатися зміцнити його панування. Найкращий спосіб утримати місто, що звикло до волі, якщо хочете зберегти його цілим, — використовувати його ж власних громадян.

In exemplis спартанці та римляни. Спартанці утримували за собою Афіни та Фіви, поставивши там при владі небагатьох осіб, *tamen** вони знову втратили ці

* *Tamen* (лат.) — однак.

міста. Римляни зруйнували Капую, Карфаген і Нуманцію, щоб їх зберегти, й їм це вдалося. Бажаючи утримати Грецію, вони пішли слідами спартанців, залишивши там свободу та зберігши місцеві закони, але зазнали невдачі і були змушені сплюндрувати багато міст цієї країни, щоб у ній закріпитися. Адже насправді найкращий спосіб опанувати будь-якою провінцією — довести її до банкрутства. Того, кому дістається місто, що звикло до вільного життя, і він не розвалює його доценту, поховають його ж жителі, котрі завжди зможуть вдатися до повстання, проголосити свободу та повернення до колишніх звичаїв, пам'ять про які не стирає ні плин часу, ні отримані привілеї. І що тут не роби, не вигадуй — якщо громадяни не були роз'єднані та розсіяні — вони не забувають колишньої волі та колишніх порядків, які за кожної слушної нагоди звеличуються знову; так було в Пізі через 100 років після її підкорення флорентійцями. Але якщо міста або провінції звикли коритися одному державцю, чий рід згас, вони не зможуть обрати нового правителя з-поміж себе, втративши колишнього, і жити на волі, маючи звичку коритися. Тому їм важче буде взятися за зброю, а завойовнику легше залучити їх на свій бік та убезпечитись від заколоту. У республіках же більше волі до життя, глибока ненависть і дужче бажання мститися; пам'ять про старовинні вольності не слабшає і не дає їм спокою, тому найнадійніше знищувати їх або переселятися туди.

VI. ПРО НОВУ ВЛАДУ, ЯКУ ЗДОБУВАЮТЬ ЗА ДОПОМОГОЮ ВЛАСНОЇ ЗБРОЇ ТА ВІДВАГИ

Нехай нікого не дивує, що, згадуючи принципати, які отримують нового державця та новий устрій, я буду посилатися на відомі приклади, адже люди весь час долають шляхи, второвані іншими, і наслідують їх у своїх вчинках, але не можуть повністю дотримуватися чужого шляху та досягти тих же здобутків, що і взірці для наслідування, тому розумна людина має весь час простувати стежками, протоптаними великими людьми, і наслідувати видатних, щоб під час відсутності таких же талантів зберігалася хоча б їхня подоба. Так чинять досвідчені лучники: знаючи відстань до місця, в яке вони ціляться, і далекобійність лука, вони вибирають ціль набагато вище, ніж мішень, але не для того, щоб пустити стрілу на таку висоту, а для того, щоб, націлившись настільки високо, досягти бажаного. Тож я скажу, що новому державцю буває легше чи важче втримати владу залежно від того, більшу чи меншу хоробрість проявляє він сам. Перехід від становища приватної особи до титулу правителя передбачає сприяння відваги або фортуни, і наявність кожної з цих двох умов частково зменшує майбутні труднощі. Проте той, хто менше покладається на фортуна, перебуває в більшій безпеці. Справа також спрощується, якщо державець буває змушений через

відсутність інших володінь *personaliter** оселитися в нових. Переходячи тепер до тих осіб, котрі стали володарями завдяки власним талантам, а не фортуні, назву серед найвидатніших Мойсея, Кіра, Ромула, Тезея і подібних до них. Хоча про Мойсея, мабуть, не варто згадувати, бо він був простим виконавцем задумів Бога, однак захоплення в ньому заслуговує вже *solum*** та благодать, яка удостоїла його бесід із Богом. Але якщо звернутися до Кіра й інших засновників і завойовників царств, то побачимо, що всі їхні дії були дивовижними, й якщо розглянути їхні окремі вчинки, вони будуть збігатися з вчинками Мойсея, у котрого був настільки авторитетний наставник. Вникаючи в їхнє життя та справи, помічаємо, що фортуна надала їм хіба випадок, який поставив їх лицем до лиця з матерією, якій вони могли надати будь-якої форми на власний розсуд; якби нагода не трапилася, сила духу цих людей згасла б у невідомості, але якби не було цієї сили, то слушна нагода виявилася б марною. Отже, Мойсей мав знайти народ Ізраїлю в Єгипті поневоленим і пригнобленим єгиптянами, щоб той був готовий вирушити за ним заради звільнення з рабства. Ромулу треба було виявитися зайвим в Альбі та бути покинутим напризволяще після народження, щоб стати царем Риму та засновником Римської вітчизни.

* *Personaliter* (лат.) — особисто.

** *Solum* (лат.) — лише.

Кіру довелося застати серед персів невдоволення владою мідян, а мідян — слабкими та зніженими внаслідок довготривалого миру. Тезею не довелося б виказувати свою хоробрість, якби він знайшов Афіни згуртованими. Випадкові збіги обставин виявилися для цих людей щасливими, а їхні незвичайні таланти допомогли їм скористатися нагодою, що привела їхню батьківщину до слави та процвітання.

Тим, хто стає державцем шляхом відваги, на кшталт раніше згаданих осіб, влада дістається важко, але утримати її легко, а труднощі здобуття влади виникають частково через нові порядки та приписи, які правителі змушені запроваджувати задля зміцнення нового устрою та власної безпеки. Необхідно зауважити, що немає плану, який так само важко задумати, з успіхом втілити в життя та безпечно здійснити, як стати на чолі державної перебудови. Вороги новатора — всі, хто був щасливий при колишньому режимі; а ті, кому новації можуть піти на користь, захищають його доволі мляво. Така відсутність запалу пов'язана частково зі страхом перед супротивниками, на чиєму боці закон, почасти з недовір'ям людей, котрі не вірять у новації, поки вони не будуть підкріплені досвідом. Тому щоразу, як вороги мають можливість для нападу, вони її завзято використовують, захисники ж завзяття не виявляють, тому нові порядки опиняються під загрозою. Бажаючи добре вникнути в цю тему, необхідно втямити, чи самостійні ці перетворювачі, чи вони залежать від інших, тобто

чи повинні вони для досягнення своїх цілей просити допомоги, чи можуть вдаватися до власних ресурсів. У першому випадку майбутнє їм нічого не обіцяє, і вони нічого не отримують, але якщо вони залежать винятково від себе і можуть примушувати інших, то в більшості випадків їм нічого не загрожує. Ось чому всі озброєні пророки перемогли, а всі беззбройні згинули, адже крім усього іншого, народ має мінливу натуру, його легко в чомусь переконати, але важко утримати в цьому переконанні. Тому потрібно бути готовим силою змусити вірити тих, хто віру втратив. Мойсей, Кір, Тезей і Ромул недовго могли б підтримувати виконання своїх законів, якби були беззбройними, як показує те, що сталося в наш час із братом Джироламо Савонаролою*, котрий зазнав краху зі своїми новими порядками, як тільки натовп перестав йому вірити, а він не міг утримати тих, хто повірив йому раніше, і змусити повірити тих, хто сумнівається. Тому такі діячі стикаються з безліччю труднощів, і всі небезпеки, що зустрічаються на їхньому шляху, вони змушені долати своєю відвагою. Але пройшовши крізь небезпеки та завоювавши повагу, знищивши тих, хто міг відчувати до них заздрість, вони опиняються в могутності, пошані, безпеці та достатку.

* *Джироламо Савонарола* (1452—1498) — флорентійський поет, чернець-домініканець, антимодерніст; 1494 року проголосив Христа королем Флоренції та за підтримки Франції заснував Флорентійську теократичну республіку.

До настільки піднесених прикладів хочу додати один не такий значний, але він чимось їм тожний, тому обмежуся лише ним; мова йде про Гієрона Сиракузького. З приватної особи він став правителем Сиракуз, при цьому фортуна надала йому лише слухну нагоду, бо жителі міста, котрих гнобили, обрали його своїм ватажком, а він уже заслужив звання державця. Його хоробрість була такою *etiam** у приватному житті, що літописець про нього писав: *Quod nihil illi deerat ad regnandum praeter regnum***.

Гієрон розпустив колишню добровільну армію і створив нову; розірвав старі союзи й уклав нові, і, коли вже мав власних вояків і союзників, на цьому фундаменті міг збудувати будь-яку споруду. Таким чином, йому було важко здобути, але легко втримати.

VII. ПРО НОВІ ПРИНЦИПАТИ, ЗДОБУТІ ЗАВДЯКИ ЧУЖІЙ ЗБРОЇ ТА ЩАСТЮ

Ті приватні особи, котрі стали державцями лише завдяки щасливому випадку, досягають влади без зусиль, але з трудом її утримують. На своєму шляху вони не зустрічають завад, ніби злітаючи вгору; ускладнення ж починаються, коли мета досягнута. Це буває

* *Etiam* (лат.) — навіть.

** *Quod nihil illi deerat ad regnandum praeter regnum* (лат.). — Для царювання йому бракувало лише царства.

у випадках, якщо хтось отримує владу за гроші або з милості дарувальника. Так, Дарій посадив у Греції, в містах Іонія та Геллеспонт, багатьох правителів заради своєї слави та безпеки. Таким же чином обрали імператорами приватних осіб, котрі отримали свою владу, підкупивши вояків. Такі володарі просто залежать від примх і щасливої зірки своїх добродіїв, а ці речі дуже мінливі та непостійні; зберегти свою владу такі люди не можуть і не вміють — не вміють, бо приватна особа, якщо вона не вирізняється особливим розумом і хоробрістю, навряд чи навчиться керувати, а не можуть, бо за ними не стоять надійні та віддані їм сили. Відтак новостворені держави, як і всі інші скоростиглі породження природи, не мають коріння та розгалужень, які врятували б їх від першої негоди, — якщо тільки особи, котрі несподівано стали державцями, як ми вже сказали, не наділені такими чеснотами, що дозволили б їм зберегти отримане з милості фортуни та збудувати для цього той фундамент, на який інші спираються ще до отримання влади.

Щодо обох варіантів ставати володарем, завдяки власним талантам і з милості фортуни, хочу назвати для прикладу двох осіб, котрі правили на нашій пам'яті: це — Франческо Сфорца та Чезаре Борджія*. Франческо

* *Чезаре Борджія* (1475—1507) — італійський політичний діяч, герцог Валанський і Романьольський, принц Андрії та Венафро, граф Дійосський, правитель Пйомбіно, Камеріно й Урбіно, гонфалоньєр і генерал-капітан Святої церкви. Син Родріго Борджія, майбутнього

з приватної особи став герцогом Міланським, витрачаючи належні кошти та користуючись своєю великою мужністю; набуте незліченними зусиллями він із легкістю зберіг за собою. Своєю чергою, Чезаре Борджія, котрого в народі назвали герцогом Валентино, отримав владу разом із піднесенням свого батька і, коли фортуна від того відвернулася, втратив її, незважаючи на всі свої потуги та зусилля — як личить мудрому та відважному правителю — пустити коріння в тих маєтках, які дісталися йому завдяки зброї та сприянню інших. Бо, як ми вже казали раніше, хто не закладе фундамент спершу, маючи в своєму розпорядженні велику відвагу, може збудувати його потім, хоча б це і відбувалося врозріз із задумом архітектора та загрожувало цілісності самої споруди. І якщо розглянути всі кроки герцога, то можна помітити, що він заклав хороший фундамент для майбутньої могутності. Вважаю незайвим обміркувати це, адже не можу дати кращих приписів новому державцю, ніж наслідувати приклад герцога, і якщо його вчинки не були для нього корисними, то звинувачувати його немає в чому, бо він постраждав через надзвичайну та непересічну ворожість фортуни.

Перед папою Александром VI, котрий замислив возвеличити герцога, свого сина, постало безліч реальних

папи Александра VI. Мак'явеллі взяв його за зразок для свого «Державця», бо був розумним, вродливим, атлетичним, іноді просто чарівним і завжди цілком безпринципним, не гребуючи жодними засобами.

і очікуваних перешкод. По-перше, понтифік міг поставити його лише на чолі держави, викроєної з церковної власності, а зазіхати на них він остерігався, знаючи, що герцог Міланський і венеційці цього не схвалять, адже Фаенца та Ріміні на той час перебували під заступництвом венеційців. Крім цього, збройну потугу, особливо ту, на яку можна було б опертися, мали в Італії ті, хто повинен був остерігатися посилення Святого престолу. Це були родини Орсіні, Колонна й їхні прихильники, котрим неможливо було вірити. Варто було, таким чином, змінити цей розклад справ і внести розбрат у стан супротивників, щоб заволодіти частиною їхньої території. Зробити це було неважко, бо венеційці з особистих міркувань вирішили знову закликати французів до Італії. Папа не лише не завадив їхнім планам, але і полегшив їх, позбавивши короля Людовіка від пут колишнього шлюбу. Король увійшов до Італії за допомогою венеційців і за згодою Александра, котрий отримав від короля людей для захоплення Романьї, ледь той прибув до Мілана. Завдяки авторитету короля плани вдалося реалізувати, і після завоювання Романьї та розгрому прихильників роду Колонна подальшому просуванню герцога заважали дві речі: ненадійність його власного війська та неприхильність Франції. Загони Орсіні, якими скористався герцог, могли відмовитися йому коритися — і не лише завадити новим придбанням, але й відібрати завойоване, а від короля можна було очікувати чогось такого. У ненадійності

Орсіні герцог переконався, коли після взяття Фаенци напав на Болонью та зауважив, наскільки неохоче вони вирушають у похід. Що ж стосується короля, то його наміри з'ясувалися після окупації герцогства Урбінського: коли Валентино вступив до Тоскани, король змусив його відмовитися від цього чину. Після цього герцог забажав стати незалежним від чужої волі та чужого війська. Передусім він послабив партії Орсіні та Колонна в Римі: всіх їхніх прихильників із шляхти він схилив на свій бік, залучивши до себе на службу та наділивши великою платнею; обсилав їх цивільними та військовими званнями згідно із заслугами кожного, тож за кілька місяців вони втратили колишню прихильність до своїх партій і обернули її на герцога. Знесливши дім Колонна, герцог вирішив звести порахунки і з Орсіні; він дуже вміло скористався отриманою нагодою, коли Орсіні, занадто пізно розпізнавши загрозу для себе в зміцненні герцога та Церкви, зібрали свій з'їзд у Маджоні, неподалік від Перуджі. Це стало причиною повстання в Урбіно, збурень у Романьї та накликало на герцога незліченну кількість лих, із якими той упорався аж із допомогою французів. Знову набравшись сил, герцог не став чекати, поки Франція й інші держави зможуть реально довести йому, наскільки їм можна довіряти, тому взявся махлювати: він настільки вдало приховав свої плани, що Орсіні примирилися з ним за посередництва синьйора Паоло, котрого герцог шанував усіма способами, обдаровуючи грошима, одежею

та кіньми, щоб приспати його пильність. Так через свою недалекоглядність вся родина Орсіні опинилася в руках герцога в Сенігалії. Покінчивши з верхівкою цієї партії та перетворивши її прихильників у своїх друзів, герцог заклав непоганий фундамент для своєї могутності, володіючи всією Романьєю та герцогством Урбіно, адже він вважав, що після того, як жителі Романьї засмакували принад щасливого існування, вони всі стали за нього.

Позаяк цей аспект діяльності герцога заслуговує на увагу та наслідування, хочу на ньому зупинитися. Зайнявши Романью, герцог переконався, що вона перебувала у руках недбайливих правителів, котрі більше займалися грабунком, ніж урядуванням своїми підданими, і не стільки об'єднували їх, скільки сіяли насіння розбрату, тому вся провінція занурилася в чвари, розбої й інші безчинства, відтак герцог, щоб вгамувати її та посилити владу, вважав за потрібне запровадити там надійне правління. На чолі області він поставив месіра Раміро де Орко, чоловіка рішучого та жорстокого, наділивши його всією повнотою влади. Намісник за короткий час відновив мир та єдність, набувши величезного впливу. Потім герцог визнав таку надзвичайну владу, яка могла викликати до нього ненависть, непотрібною, і скликав у центрі провінції цивільний суд, який очолив надзвичайно гідний голова; кожне місто мало свого захисника в цьому суді. Знаючи, що попередні суворі заходи породили певне невдоволення,

герцог, щоб очиститися перед народом й усунути будь-яку неприязнь, вирішив продемонструвати, що провина за скоєні жорстокості лежить не на ньому, а на його підлеглому. Скориставшись слушною нагодою, одного ранку герцог звелів виставити на майдані в Чезені тіло правителя, розрубане надвоє, поставивши поруч із ним дерев'яну колоду та поклавши закривавленого меча. Це жахливе видовище вразило жителів і водночас викликало схвалення.

Однак повернімося до того, на чому зупинилися. Скажу, що, коли герцог набув достатньої могутності та частково убезпечився від безпосередньої загрози, він набрав власне військо та придушив тих сусідів, хто могли на нього напасти. Перед ним залишалася єдина завада на шляху подальшого розширення володінь — необхідність рахуватися з королем Франції, бо він знав, що король, котрий пізно помітив свою помилку, не стерпів би такого розвитку подій. Тому він став шукати нових союзів і не квапився підтримувати французів, коли вони вирушили до Неаполітанського королівства воювати з іспанцями й обложили Гаету. Герцог мав намір відмежуватися від французів і досягнув би в цьому успіху, якби Александр залишався здоровим.

Ось такими були його розпорядження щодо поточних справ. Що ж стосується майбутнього, то йому варто було побоюватися насамперед ворожнечі з боку нового глави Церкви, котрий міг би спробувати відібрати все, дароване Александром. Щодо цього герцог

передбачив чотири варіанти: по-перше, знищити всіх спадкоємців вигнаних ним сеньйорів, аби не залишити папі жодного шансу; по-друге, залучити до себе всіх римських шляхтичів, про що ми вже згадували, щоб за їхньою допомогою тримати папу в шорах; по-третє, за можливості перетягнути на свій бік колегію кардиналів; по-четверте, ще за життя папи заволодіти такою владою, щоб вона дозволила самостійно утриматися під час першого натиску. З цих чотирьох завдань до моменту смерті Александра він здійснив три, а четверта була близька до реалізації, бо з усіх повалених ним володарів були перебиті всі, кого він зміг наздогнати, і врятувалися лише дехто. Римські шляхтичі йшли за ним, і колегія значною мірою його підтримувала. Що ж стосується нових здобутків, то він мав намір оволодіти всією Тосканою, отримавши до того Перуджу та Пйомбіно й узявши під заступництво Пізу. Позаяк йому вже не було потреби боятися Франції (причину усунули іспанці, котрі витурили французів із Неаполітанського королівства, й обидві сторони були змушені купувати прихильність герцога), він міг зайнятися Пізою. Якби він заволодів останньою, йому відразу б здалися Лукка та Сієна, частково через ворожнечу до флорентійців, а почасти зі страху. Флорентійці ж ніяк не могли завадити герцогу, й якби його плани вдалися (а він був до цього близький того року, коли помер Александр), то мав би такі сили і такий вплив, що міг би триматися сам по собі, не покладаючись на зброю та долю інших,

а спираючись лише на власну міць і хоробрість. Але Александр помер через п'ять років після того, як герцог вийняв меч із піхов. Останній залишився смертельно хворим між двох могутніх ворожих військ, не маючи ніде твердого ґрунту під ногами, крім Романьї. Але в герцогу жила така лють і така відвага, він настільки добре знав, що привертає людей і що відштовхує, а також настільки міцний фундамент створив для себе за такий короткий час, що якби не був хворий або не перебував між двох вогнів, то подолав би всі перешкоди. А що у нього був міцний фундамент, видно вже по тому, що Романья чекала його більше місяця; в Римі під час смертельної недуги герцогу нічого не загрозувало, і хоча Бальоні, Вітеллі й Орсіні увійшли до міста, їх ніхто не підтримав. І якщо герцог не спромігся звести на папський трон того, кого хотів, то, принаймні, міг завадити обранню небажаного кандидата. Якби в момент смерті Александра він не захворів, все інше реалізувати було б неважко. У день обрання Юлія II герцог мені казав, що передбачив усі події, які могла спричинити смерть папи, і знайшов вихід із усіх становищ, однак ніколи не думав, що в цю мить і сам опиниться на ложі смерті.

Тож оглядаючи всі вчинки герцога, не знаходжу, в чому йому можна було б дорікнути. Навпаки, мені здається, що він мав би слугувати взірцем для наслідування, як він тут і показаний, для всіх, хто підіймається на престол завдяки зброї й удачі інших. Великий дух і високі наміри герцога не дозволяли йому діяти

інакше, і його плани не здійснилися винятково через передчасну кончину Александра та його власну недугу. Новий державець, котрий вважає за потрібне захищатися від ворогів, набувати друзів, переконувати силою або хитрістю, вселяти любов і страх народам, відданість і повагу солдатам, позбуватися тих, хто може і має принести йому шкоду, змінювати новаціями старі звичаї, бути суворим і справедливим, щиросердним і щедрим, розпустити ненадійне військо та рекрутувати нове, зберігати приязнь королів та інших властителів, щоб вони допомагали йому від щирого серця або шкодили з острахом, — такий державець не знайде кращого взірця, ніж діяльність герцога. Єдине, чим можна докорити йому, це обранням папи Юлія, яке стало помилкою герцога, бо, як ми вже казали, не маючи можливості обрати папу на свій смак, він міг завадити небажаній кандидатурі. Тому йому не треба було погоджуватися на вибір одного з кардиналів, котрі затамували на нього образу, або тих, хто як папа мав би остерігатися герцога. Заподіювати шкоду людям змушує страх або ненависть, а в числі скривджених перебували, поряд із іншими, кардинали Сан П'єтро ад Вінкула, Колонна, Сан-Джорджо й Асканіо. В решти, в разі обрання одного з них папою, він мав викликати страх, крім іспанських кардиналів і архієпископа Руанського: перших пов'язували з герцогом родинні зв'язки і вдячність, другий був занадто могутнім, маючи за собою Французьке королівство. Тому герцогу насамперед варто

було домагатися обрання папою одного з іспанців, а в разі неможливості цього погодитися на обрання кардинала Руанського, але не Сан-П'єтро ад Вінкула. Адже обманюється той, хто вірить, що нові добрі справи змушують впливових людей забувати про старі образи. Герцог помилився при обранні понтифіка, і це стало причиною його остаточного краху.

VIII. ПРО ТИХ, ХТО ДОМІГСЯ ВЛАДИ ЗЛОЧИНАМИ

Приватна особа може стати правителем ще двома способами, кожен із яких не можна віднести цілком на рахунок удачі або мужності, тому я не хотів би замовчувати їх, хоча про один із цих варіантів вартувало б поспілкуватися докладніше там, де мова йде про республіки. У першому випадку мається на увазі, що хтось здійснюється на трон шляхом, всіяним злочинами та злом, в другому — що один із громадян за допомогою інших стає державцем своєї вітчизни. Сицилієць Агафокл став царем Сиракуз, будучи не лише приватною особою, але і вихідцем із найнижчого та просто жалюгідного стану. Народившись сином гончара, він змалку провадив злочинний спосіб життя, але злодійські нахили поєднувалися в ньому з такою силою духу та тіла, що, зацікавившись військовою кар'єрою, він поступово досяг посади претора Сиракуз. Отримавши це звання, замислив стати одноосібним правителем і дароване йому

за спільною згодою закріпити за собою за допомогою насильства, щоб ні від кого не залежати. Вступивши в змову з карфагенянином Гамількаром*, котрий базувався з військом у Сицилії, Агафокл одного ранку скликав у Сиракузах народ і Сенат ніби для вирішення державних справ та умовленим сигналом наказав своїм солдатам закатрупити всіх сенаторів і найбагатших містян. Розправившись із ними, він міг зайняти посаду правителя міста без огляду на якусь внутрішню протидію. І хоча карфагеняни двічі розбили його військо та *demum*** обложили Сиракузи, Агафокл *non solum**** зумів захистити своє місто, але, залишивши частину вояків для його захисту, здійснив і похід до Африки, що призвело незабаром до звільнення Сиракуз, а Карфаген поставило на край катастрофи. Вороги Агафокла були змушені вступити з ним у перемовини та вдовольнитися своїми володіннями в Африці, Сицилія ж залишилася за ним. Таким чином, якщо розглянути вчинки та відвагу Агафокла, важко зауважити, щоб він був чимось надто зобов'язаний фортуні. Адже ми вже казали раніше, що він став державцем не з чиеїсь милості, а здійснив сходження щаблями військової служби, кожен крок якими відбувався серед незліченних небезпек і поневірянь; для

* *Гамількар Барка* (270—228 до Р. Х.) — видатний карфагенський воєначальник, провідник інтересів торговельно-ремісничих кіл Карфагену, засновник роду Баркідів, що у подальшому виступив проти гегемонії Римської республіки у Середземномор'ї.

** *Demum* (лат.) — нарешті.

*** *Non solum* (лат.) — не лише.

охорони ж своєї влади йому довелося вдатися до безлічі сміливих і відчайдушних рішень. Але і не можна називати мужністю вбивство своїх співгромадян, зраду друзів, відмову від віри, співчуття, релігії — така поведінка може принести владу, та не славу. Однак, розглянувши хоробрість Агафокла в ризикованих і небезпечних справах і велич його духу, що зазнав і здолав стільки негараздів, ми не помітимо нічого, що дозволило б поставити його вище за будь-якого найвидатнішого полководця. І все ж його звіряча жорстокість і нелюдність разом із незліченними злочинами не дозволяють зарахувати його до сонму хороших людей. Тому його піднесенню, яким він не був зобов'язаний ні долі, ні мужності, не можна приписати ні того, ні іншого.

На нашій пам'яті, за часів Александра VI, Оліверотто з Фермо, залишившись у дитинстві сиротою, був вихований його дядьком по материній лінії на ім'я Джованні Фольяні і замолоду відданий Паоло Вітеллі для військового вишколу з тим, щоб зробити в подальшому військову кар'єру. По смерті Паоло він воював під командуванням його брата Вітеллоцці та незабаром, завдяки своїй кмітливості, а також силі духу й особистій відчайдушності, став першою людиною в його війську. Але позаяк йому здавалося ганебним служити іншим, задумав захопити Фермо за підтримки Вітеллі та за допомогою декотрих містян, котрі проміняли свободу своєї батьківщини на неволю. Оліверотто написав Джованні Фольяні, що після довгої розлуки хотів би

зустрітися з ним і відвідати рідне місто, щоб дізнатися дещо про свою спадщину, а оскільки метою його діяльності завжди було шанування з боку оточуючих і він хотів, щоб земляки переконалися в успішності його зусиль, Оліверотто вирішив увійти до міста з пошаною в супроводі сотні вершників, своїх друзів і слуг. Він просив дядька, щоб жителі Фермо влаштували йому урочистий прийом, надаючи цим честь не лише Оліверотто, а й дядькові, його вихователю. Джованні надав племіннику всі належні пошанування, влаштував йому парадний прийом у Фермо та розмістив у своїх покоях. За кілька днів, приготувавши все для задуманого злочину, Оліверотто затіяв пишний бенкет, на який запросив Джованні Фольяні й усіх перших осіб Фермо. Коли вже випили море вина та бенкет перейшов до свого апогею, Оліверотто навмисно завів розмову про деякі непрості речі, а саме про піднесення папи Александра та його сина Чезаре і про їхні вчинки. Коли Джованні й інші стали висловлювати свої думки на цю тему, Оліверотто несподівано підвівся, повідомив, що про це краще розмовляти без сторонніх вух, вийшов до іншої кімнати, куди за ним пішов Джованні й усі інші. Та тільки-но вони розсілися по місцях, як із засідки з'явилися вояки, котрі вколошкали всіх присутніх, і Джованні разом із ними. Після цієї різанини Оліверотто стрибнув у сідло, проїхався вулицями й осадив правителів міста в їхньому палаці, відтак страх змусив їх скоритися та поставити Оліверотто на чолі уряду.

Знищивши всіх невдоволених, котрі могли б заподіяти йому шкоду, Оліверотто зміцнив свою владу за допомогою нових військових і цивільних призначень, то ж не минуло й року від початку його панування, а він не лише почувався в безпеці в Фермо, а й сіяв страх на всіх своїх сусідів. І прогнати його звідти було б не менш важко, ніж Агафокла, якби його не одурих Чезаре Борджія, котрий захопив, як ми вже згадували, в Сенігалії Орсіні та Вітеллі. Оліверотто схопили та задушили вже за рік після вчиненого ним вбивства разом з Вітеллоцці, його наставником у злочинах і чеснотах.

Може виникнути запитання, чому Агафокл, як і де-хто інші, подібні до нього, після безлічі зрад і скоєної жорстокості могли впродовж багатьох років щасливо жити на своїй батьківщині та боронитися від зовнішніх ворогів, причому співгромадяни жодного разу не влаштували проти нього змови. І це в той час, як багатьох інших жорстокість не врятувала від втрати влади у дні миру, не кажучи вже про тривожні військові часи. Гадаю, що справа у видозміні жорстокості, вжитої добре чи погано. Добре вжита жорстокість (якщо лихе можна назвати добрим) є та, до якої вдаються лише раз, якщо до цього спонукають інтереси безпеки, а потім не впираються в них, але звертають, наскільки це можливо, на добро підданців. Погано вжита жорстокість — це та, яка спочатку може бути незначною, але з плином часу не припиняється, а, навпаки, починає множитися. Ті, хто дотримуються першого правила, можуть, як Агафокл,

захистити свою владу за допомогою божественної та людської; всі інші приречені на загибель. Звідси випливає, що, приймаючи владу, її носій має зважити, яких образ йому необхідно завдати, і приступити до них усіх укупі, щоб вони потім не множилися щодня і щоб тим самим заспокоїти людей і схилити їх до себе добродійністю. Хто зі страху чи через недогляд стане чинити інакше, той буде змушений ніколи не випускати з рук меча і не зможе довіряти своїм підданцям, бо внаслідок свіжих і безперестанних розправ вони не зможуть бути впевненими в ньому. Адже образ варто завдавати всіх одночасно, щоб їхня дія з плином часу могла притупитися; добрі вчинки треба чинити поступово, щоб люди відчули їх краще. Але насамперед державець має чинити так зі своїми підданцями, щоб жодні сприятливі або несприятливі події не змушували його змінити свою поведінку, адже коли в нещасті вас застигає потреба, до крутих заходів вдаватися пізно, а ласкою діяти марно, бо її вважатимуть вимушеною і ні в кому не зустрінеш подяки.

ІХ. ПРО ГРОМАДЯНСЬКИЙ ПРИНЦИПАТ

Звернувшись до іншого випадку, коли приватна особа стає правителем своєї вітчизни внаслідок прихильності своїх співгромадян, а не шляхом злочину чи іншого неприпустимого насильства, — такий тип правління можна назвати громадянським принципатом

(і досягнення його не цілком залежить від мужності або удачі, а скоріше від якогось вдалого лукавства), скажу, що ця влада дістається або за допомогою народу, або за допомогою ґрандів. Адже в будь-якому місті існують дві течії, які породжуються тим, що народ намагається уникнути сваволі й утисків із боку ґрандів, а ґранди жадають керувати та пригнічувати народ. Боротьба цих двох прагнень призводить у республіках до одного з трьох результатів: виникнення принципату, режиму свободи або сваволі.

Призвідником принципату бувають народ або ґранди, залежно від того, кому з них випаде для цього нагода, адже коли ґранди бачать, що не можуть більше протистояти народу, вони висувають когось зі свого середовища і роблять правителем його, щоб за спиною висуванця вдовольнити свої апетити. Також і народ, якщо переконується, що не може впоратися з ґрандами, починає підтримувати якусь особу і робить державцем, щоб його влада слугувала захистом для народу. Отримавши владу за допомогою ґрандів, важче втриматися, ніж ставши державцем завдяки народній підтримці, бо в першому випадку правитель оточений людьми, буцімто рівними собі, не може їм наказувати та розпоряджатися ними на власний розсуд. А правителю, котрий спирається на народ, ніхто не заважає, і мало хто зважиться відмовити йому в покорі. Крім цього, ґрандам не можна догодити гідним способом, не завдаючи образ людям, а народу — можна, бо у народу,

який лише хоче уникнути гніту, мета гідніша, чим у грандів, котрі хочуть когось пригнічувати. Praeterea* від народу, внаслідок кількості громадян, у державця немає жодного захисту; число ж грандів незначне, тому проти них можна себе убезпечити. Найгірше, чого може очікувати державець, якщо народ від нього відвернеться, це залишитися на самоті; гранди ж у такому випадку не лише покинуть його напризволяще, але ще й можуть виступити проти нього, бо вони хитріші й обачніші, завжди намагаються вчасно забезпечити собі шляхи відходу та заграють із імовірним переможцем. Також правитель не може поміняти свій народ, але чудово може обійтися без грандів, бо їхня доля — в його руках, і він може щодня з власної волі обсипати їх милостями або піддавати обструкції.

Щоб краще пояснити цю обставину, скажу, що грандів необхідно розглядати в основному двояко. Або вони поводяться так, що цілком покладаються на вашу удачу, або ні. Якщо перші не вирізняються жадібністю, їх потрібно заохочувати та наближати до себе; про других також можна судити двояко: можливо, вони не покладаються на вас зі страху й унаслідок природженої слабкості духу; в цьому випадку треба користуватися переважно тим, хто здатен на добру пораду, бо в щасті це послужить вашому успіху, а в нещасті вам не буде потреби їх боятися. Але якщо вони

* Praeterea (лат.) — до того ж.

стороняться вас навмисно і з амбітних спонукань, — це ознака того, що їх більше турбують власні справи, ніж ваші. Від цих людей державцю варто триматися подалі й остерігатися їх, як запеклих ворогів, адже якщо трапиться якесь лихо, вони спробують наблизити його падіння.

Отже, правитель, котрий сидить на престолі з милості народу, повинен зберігати його прихильність, а це зробити буде неважко, адже народ лише бажає уникнути утисків. Але чоловік, котрий став державцем за допомогою ґрандів і всупереч волі народу, передусім зобов'язаний завоювати прихильність останнього, що також буде неважко, якщо взяти народ під свій захист. А позаяк люди, ошчасливлені тим, від кого вони чекали іншого, дужче прив'язуються до свого добродія, то такий володар знайде народну приязнь ще швидше, ніж якби став правителем завдяки народу. Завоювати ж любов останнього державець може багатьма способами, на які не існує правил, бо вони обираються щодо конкретних людей, тому тут ми не будемо на них зупинятися. На закінчення зазначу лише те, що правитель держави має жити в хороших стосунках із народом, інакше в біді для нього порятунку не буде.

Спартанський цар Набіс витримав облогу всієї Греції та натиск переможного римського війська, відстоявши в боротьбі проти них свою батьківщину та свої маєтки, і для цього йому було достатньо в хвилину небезпеки вжити заходів обережності проти кількох людей. А якби

народ не був на його боці, цього було б недостатньо. І дарма будуть спростовувати мою думку заявленою приказкою: «Хто покладається на народ, буде на піску»; це справедливо тоді, коли приватна особа шукає опори в народі та спокушається на його кошт, що той буде захистом від ворогів або від влади. Тут його легко можуть одурити, як Гракхів* в Римі або месіра Джорджо Скалі** у Флоренції. Але коли державець владний і небоязкий, довіритись народові, не втрачаючи самовладання у несприятливих обставинах, не нехтує іншими заходами та збуджує загальну увагу своїми справами та традиціями, він ніколи не розчарується в народі та побачить, що недарма на нього опирався.

Такі держави опиняються під загрозою, коли їм доводиться переходити від громадянського правління до абсолютного, й їхня доля залежить від того, правлять державці самі чи за допомогою чиновників; у іншому випадку їхнє становище більш хитке та ненадійне, бо вони цілком залежать від свавілля тих громадян, котрі займають посади і без зусиль можуть позбавити правителя влади, особливо в несприятливих для нього обставинах, виступивши проти нього або відмовившись коритися. Своєю чергою, державець, потрапивши в тарапати, не встигне опанувати необмежену владу, адже

* *Гракхи* — брати-трибуни з плебейського роду Семпроніїв.

** *Джорджо Скалі* — один із правителів Флоренції після придушення повстання чесальників, за свої тиранічні нахили 1382 року позбувся голови.

його підданці та співгромадяни, звикнувши виконувати накази чиновників, не стануть слухати його власні, і в нещасті державець завжди буде відчувати потребу в довірених людях. Адже такому правителю можна покладатися на те, що він бачить у мирний час, поки громадяни залежать від влади і кожен із них поспішає на поклик володаря, пропонує свої послуги та готовий померти за нього, поки життю цієї людини нічого не загрожує. Але коли в годину випробувань держава потребує громадян, на багатьох розраховувати йому не доводиться. Аналогічний досвід небезпечний ще й тим, що проводити такі дії можна лише раз. Тому мудрий керівник держави мусить обміркувати, яким чином треба за будь-яких обставин підтримувати в громадянах потребу в державі та в ньому самому; тоді його ніхто не стане зраджувати.

Х. ЯКОЮ МЕТОДОЮ НЕОБХІДНО ВИМІРЮВАТИ СИЛУ БУДЬ-ЯКОГО ПРИНЦИПАТУ

Оцінюючи якість принципатів, варто мати на увазі ще й таке міркування: чи має конкретний володар таку потугу, щоб у разі необхідності зміг сам захистити себе, чи йому обов'язково буде потрібна допомога збоку. Щоб краще пояснити це, повідомлю, що самотійно зможуть захиститися, на мій погляд, ті, кому достаток підданих або грошей дозволяє спорядити вагоме військо і з ним протистояти в полі будь-якому загарбнику. Так само

залежними від інших вважаю тих, хто не в змозі зустрітися з ворогом віч-на-віч і буває змушений сховатися за фортечними мурами для оборони. Перший випадок ми вже розібрали і надалі будемо повертатися до нього в разі потреби. У другому випадку додати нічого, хіба що порадити цим державцям зміцнювати своє місто та поповнювати запаси продовольства, а на решту території не звертати уваги. Гарненько відбудувавши міські стіни та налагодивши взаємини з підданцями так, як ми казали раніше й як будемо ще згадувати пізніше, можна набагато менше остерігатися нападу, бо люди цураються важких кампаній, а воювати з правителем войовничого міста, якщо він не ворогує з народом, дуже нелегко.

Німецькі міста мають повне вільне право, обшир округи кожного з них невеликий, і вони коряться імператорові, коли самі забажають, не боячись ні його, ні інших навколишніх князів, бо вони укріплені настільки, що їхню облогу будь-хто вважає стомлюючою та важкою. Всі вони оточені пропорційними ровами та мурами, мають достатню кількість гармат, у міських коморах тримають річні запаси їжі, питва та палива. Крім цього, щоб забезпечити прожиток плебсу без втрат для скарбниці, у них завжди є запас роботи на рік, яка може зайняти плебеїв і забезпечує життя та процвітання міста. Вони також звертають багато уваги на військові справи та підтримують їх на необхідному рівні різними способами.

Отже, державець, котрий зміцнив своє місто і не вселяє ненависті, може не побоюватися атаки, а якщо хтось і нападе на нього, то забереться геть, впіймавши облизня, бо мінливість мирських справ така, що навряд чи цей супротивник зможе без зусиль простояти цілий рік в облозі. А якщо заперечать, що народ не стане спокійно спостерігати, як у передмісті горять його споруди, і, виснажений важкістю довгої облоги, вважатиме за краще потурбуватися про самого себе, а не про правителя, я відповім, що сильний і відважний державець завжди зуміє здолати ці труднощі, то підтримуючи в підданцях надію на швидке закінчення лиха, то залякуючи жорстокістю ворога, то позбуваючись занадто зухвалих належним чином. До того ж супротивник, цілком імовірно, стане палити та плюндрувати околиці відразу ж після прибуття, тобто тоді, коли в жителів ще не згас дух до опору. Тому керівнику держави немає потреби боятися — адже через кілька днів, коли люди заспокояться, нещастя вже трапилося, збитків буде завдано, і змінити нічого не можна; їм залишиться лише тісніше зблизитися з володарем, заради котрого вони опинилися просто неба та позбулися майна, тому він, на їхню думку, буде їм боргувати. Адже люди за своєю природою схильні прикипати не лише до тих, від кого вони відчують добро, а й до тих, кому його надають. Отже, якщо все зважити, розумному державцю неважко буде підтримувати твердість своїх співгромадян під час облоги, аби для цього вистачило прожитку та засобів захисту.

XI. ПРО ЦЕРКОВНІ ПРИНЦИПАТИ

Зараз нам залишається обговорити лише церковні принципи; пов'язані з ними труднощі стосуються лише їхнього набуття, бо купують їх за допомогою мужності або удачі, а для їхнього утримання не потрібні ні та, ні інша, бо вони спираються на старовинні постулати релігії, настільки могутньої та впливової, що їхні правителі залишаються біля керма влади, як би вони не правили та чинили. Лише вони володіють державами, але їх не боронять, володіють підданцями, але ними не управляють, держави, за відсутністю оборони, у них не відбирають; і підданці, за відсутності правління, ні про що не турбуються — вони не мислять і не можуть бути відчуженими від них. Таким чином, лише цей тип державного управління дає щастя і спокій, але оскільки цими державами керує вища причина, недоступна людському розуму, не стану розводитися про це, бо лише самовпевнена та безрозсудна людина наважиться б просторікувати на цю тему, адже їх підіймає й охороняє сам Господь. Проте, якби хтось став у мене допитуватися, чому Церква досягла такої світської величі, якщо до Александра італійські володарі, і не лише ті, хто називалися державцями, але і будь-який барон і синьйор, навіть найдрібніший, ні у що не ставили її світську владу, а тепер перед нею тремтить французький король, бо вона зуміла вигнати його з Італії та розтрощити венеційців, то, хоча це загальновідомо,

мені здається незайвим освіжити причини цих подій у пам'яті.

Перед навалом французького короля Карла на Італію влада в країні була поділена між папою, венеційцями, королем Неаполітанським, герцогом Міланським і флорентійцями. Турботою цих держав були в основному дві речі: щоб до Італії не вторгалися чужоземні війська і щоб ніхто з італійських володарів не розширив свої території. Найбільше підозр вселяли папа та венеційці. Венеційців допомагало стримувати єднання всіх інших, як було при захисті Феррари, а вуздечкою для папи слугували римські барони, розділені на дві партії — Орсіні та Колонна, які без угаву сварилися між собою. Починаючи збройні сутички в безпосередній близькості від папи, вони робили його владу млявою та немічною. І хоча іноді з'являлися відважні понтифіки, наприклад, Сікст, доля або нездатність ніколи не дозволяли їм позбутися цієї незручності. Причиною цього є недовговічність пап, бо за десять років, які в середньому припадали на кожного з них, їм насилу вдавалося послабити одну з партій, й якщо, наприклад, хтось із понтифіків міг майже до ноги винищити прихильників роду Колонна, то за ним на престол сходив інший, ворог родини Орсіні, котрий заохочував відродження перших, проте других уже не встигав здолати. Тому світська влада папи цінувалася в Італії невисоко.

Потім з'явився Александр VI, котрий більш ніж будь-хто з усіх раніше правлячих пап продемонстрував,

наскільки великі можливості римського первосвященника, котрий має гроші та силу, і за посередництва герцога Валентино та, скориставшись з приходу французів, вчинив усі раніше описані дії, про які я вже казав із приводу герцога. І хоча він мав намір підняти герцога, а не Церкву, його вчинки послужили на її користь, бо після смерті папи та падіння герцога Церква успадкувала плоди діяльності Александра. Потім на престол зійшов папа Юлій, котрий застав Церкву на піднесенні, вона заволоділа всією Романьєю та втихомирила римських баронів, чії партії були розпорошені заходами Александра. До того ж був відкритий новий спосіб добування грошей, який до Александра не використовували. Все це *non solum* сприйняв Юлій і розширив; він замислив приєднати Болонью, впокоїти венеційців і вигнати французів із Італії. В усіх цих планах він досяг успіху і заслужив тим більше похвал, що зробив це для піднесення Церкви, а не однієї приватної особи. Партії Орсіні та Колонна він зберіг у такому ж стані, в якому їх знайшов, і хоча дехто з їхніх ватажків був не проти збунтуватися, але їх стримували дві перешкоди: по-перше, велич Церкви, яка змушувала їх боятися, по-друге, відсутність своїх кардиналів, котрі зазвичай викликали між ними чвари. І щоразу, як у цих партій будуть з'являтися власні кардинали, вони ставатимуть причиною заворушень, бо кардинали плекають у Римі та поза ним партійний дух, і барони змушені його захищати. Таким чином, владолюбство прелатів породжує

сварки та заколоти серед баронів. Тому його святість папа Лев прийняв титул глави могутньої Церкви, й якщо його попередники підняли її силою зброї, то можна сподіватися, що він прославить і возвеличить її своїм милосердям і незліченними чеснотами.

ХІІ. ЯКОГО ТИПУ БУВАЮТЬ ВІЙСЬКА ТА ПРО НАЙМАНЦІВ

Ми детально обговорили всі різновиди принципатів, що я запропонував зі самого початку, частково розглянули причини їхнього добробуту та занепаду і показали, яким чином багато хто намагається їх купувати й утримувати за собою. Тепер же мені залишається розповісти про те, як кожен із раніше названих принципатів може боронитися та нападати. Ми вже згадували, що державцю необхідно мати надійний фундамент, в іншому випадку він неодмінно зазнає краху. Підставою для всіх держав, як нових, так і стародавніх і змішаних, слугують хороші закони та хороше військо. Але оскільки не може бути хороших законів там, де немає доброго війська, а там, де воно є, хороші закони забезпечені, то не стану розповідати про закони та зосереджуся на збройних силах.

Отже, я вважаю, що сили, якими правитель захищає свої володіння, або є його власними, найманими, союзними, або змішаними. Покладатися на найманців і союзні війська марно та небезпечно, й якщо хтось

розраховує зміцнити свою владу за допомогою найманців, то йому не бачити спокою та процвітання, бо вони роз'єднані, пихаті, недисципліновані та ненадійні. Хоробрі з друзями, вони боязкі перед ворогами; ні страху Божого, ні вірності людям; вони служать володарю захистом хіба до першого бою; на війні вас грабують вороги, а в мирний час — найманці. Причина полягає в тому, що в строю їх утримує невелика платня, якої явно недостатньо, щоб вони забажали померти за вас. Вони готові битися за вас, поки немає війни, але коли війна починається, вони вважають за краще накивати п'ятами або розірвати угоду. Довести все це неважко, бо теперішні біди Італії відбуваються саме тому, що ось уже багато років вона вдовольняється найманою зброєю. Дехто домігся за її допомогою певного успіху, бо найманці хоробрі один перед одним, але коли з'явився чужий загарбник, то з'ясується, чого вони варті насправді. Тому французький король Карл отримав можливість захопити Італію за допомогою однієї лише крейди*, і мав рацію той, хто вказував причиною наші гріхи, тільки це були не ті гріхи, що думав він, а ті, про які розповідав я.

Спробую краще продемонструвати непридатність таких воїнів. Ватажки найманців можуть мати видатні таланти або ні; якщо вони такі, то на них не можна

* За допомогою крейди, якою квартир'єри французької армії позначали будинки для постою. Цю фразу приписували папі Александру VI.

покладатися, бо вони завжди будуть думати про власне вивищення, або зазіхаючи на вас як свого пана, або обмежуючи інших, хоча б це і не входило в ваші наміри; якщо ж ці командири позбавлені відваги, вони просто знищать вас. На це можна заперечити, що сказане стосується всіх вождів, а не лише командувачів найманими військами, але я відповім, що до зброї можуть вдаватися або державці, або республіки. Правитель повинен сам вирушати на війну та виконувати обов'язки полководця, республіка ж покладає їх на одного з громадян, й якщо цей чоловік виявляється неспроможним, його варто замінити, в іншому ж випадку — утримувати його в рамках закону, який він не повинен переступати. Досвід показує, що самостійні правителі та збройні республіки домоглися чудових успіхів, а наймані війська завжди завдавали лише шкоди. До того ж одному з громадян набагато важче впокорити республіку, яка має власні збройні сили, ніж ту, яка користує з чужої допомоги.

Свобода Риму та Спарти впродовж багатьох століть супроводжувалася озброюванням громадян. Швейцарці захищають свою свободу самотужки. З давніх давен *in exemplis* використання найманих військ можна назвати карфагенців, котрі постраждали від власних найманців після першої війни з Римом, хоча на їхньому чолі карфагеняни ставили своїх власних громадян. Фів'яни після смерті Епамінонда зробили своїм полководцем Філіппа Македонського, а після перемоги він у них свободу відібрав. Після смерті герцога Філіппо міланці

закликали для війни з Венецією Франческо Сфорца, котрий здобув перемогу над ворогом при Караваджо й об'єднався з ним заради боротьби проти міланців, своїх господарів. Інший Сфорца, його батько, котрий служив у королеви Джованни Неаполітанської, одного чудового дня залишив її беззбройною, тож вона, щоб не втратити влади, була змушена віддатися на милість короля Арагонського. Й якщо венеційці та флорентійці свого часу розширили власні володіння за допомогою найманців, але командири останніх не узурпували у них владу, а завжди боронили їх, то скажу, що флорентійцям у цьому випадку сприяла доля, адже з тих видатних воєначальників, котрих треба було боятися, одні не здобули перемог, другі мали суперників, а треті дали вихід власним амбіціям в іншому місці. Не домігся перемоги й Джон Гоквуд, тому його вірність оцінювати важко; проте кожен погодиться, що якби він був кмітливішим, флорентійці опинилися б у його владі. Намірам Сфорца весь час протистояли загопи Браччо та Монтоне — ці два полководці стерегли один одного; Франческо спрямував свої амбітні наміри на Ломбардію, Браччо виступив проти Церкви та Неаполітанського королівства.

Перейдімо до того, що трапилося зовсім нещодавно. Флорентійці призначили своїм командувачем Паоло Вітеллі, дуже розважливого чоловіка, котрий набув величезного впливу, будучи спершу просто приватною особою. Ніхто не стане заперечувати, що якби Вітеллі

взяв Пізу, то флорентійці виявилися б беззахисними перед ним; якби він перейшов на бік ворога, вони не змогли б із ним впоратися, а утримавши його на своєму боці, були б змушені йому коритися.

Якщо розглянути успіхи венеційців, то побачимо, що їхнє становище було міцним і вони здобули славу, коли діяли самотужки, тобто доти, доки билися на морі, де їхня шляхта й озброєний плебс проявили велику відвагу, але коли вони перейшли до боротьби на суходолі, ці переваги були втрачені і вони перейняли слабкості всієї іншої Італії. Коли венеційці лише починали розширювати свої володіння на материк, вони займали маленьку територію і завдяки власній могутності могли не надто боятися своїх воєначальників. Але коли їхні межі розширилися, а це було при Карманьйолі, їм довелося переконатися, що припустилися помилки. Венеційські війська здобули блискучі перемоги та розгромили герцога Міланського під орудою цього ватажка, але потім він охолов до війни, і венеційцям нічого не залишалось, як його стратити, бо нових звитяг він їм принести не міг, бо не хотів воювати, а звільнити його не було можливості, щоб не втратити вже набутого. Потім командувачами у них були Бартоломео да Бергамо, Роберто да Сан-Северіно, граф Пітільяно й їм подібні, але при них варто було боятися швидше поразок, ніж успіхів, що й підтвердилося при Вайлі, де венеційці за один день втратили все накопичене важкою працею впродовж 800 років.

Від найманих загонів можна довго очікувати запізнілих і незначних здобутків, поразки ж вони приносять блискавичні та приголомшливі. Й якщо вже ці приклади привели мене до Італії, де впродовж багатьох років урядували найманці, то хочу трохи повернутися назад, щоб, розглянувши походження та поширення найманих військ, вказати, як виправити ситуацію.

Отже, необхідно звернути увагу на те, що за останній час, як тільки влада імперії стала в Італії слабшати, а папа набув більше світської могутності, країна розділилася на багато держав, бо багато великих міст підняли зброю проти шляхти, яка раніше гнітила містян за підтримки імператора. Церква була прихильною до цих міст, щоб примножити свій світський вплив; в інших містах правителями стали вихідці з громадян. Тому майже вся Італія виявилася поділеною між Церквою та кількома республіками, громадяни яких, як і священники, були незвичні володіти зброєю, тому вони взялися наймати чужинців. Першу популярність наймані війська придбали завдяки уродженцю Романьї Альберіго да Коньо. Поряд із іншими у нього проходили вишкіл Браччо та Сфорца, котрі свого часу вирішували долю Італії. Після них з'явилися всі інші, хто досі мав під командою наймані загани. В результаті їхніх зусиль Італію спустошив Карл, пограбував Людовік, поставив на коліна Фердинанд та осоромили швейцарці. Звичай, якого дотримувалися всі найманці, бажаючи надати собі більшої ваги, полягав у тому,

щоб принизити роль піхоти. Вони потребували цього, бо, не володіючи великими статками та живучи своїм ремеслом, не могли прогодувати велике число піхотинців, а мале не забезпечувало необхідного ефекту. Зате кількість вершників, що давала поживу та повагу, була прийнятною. Справа дійшла до того, що в двадцятитисячному війську не налічувалося і двох тисяч піших вояків. Крім цього, найманці всіляко намагалися відгородити себе і своїх солдатів від труднощів і небезпек, змагаючись не до смерті та беручи полонених, за яких не вимагали викупу. Вони не влаштовували нічних штурмів, а захисники фортець не влаштовували вилазок; табори не обносили ні ровом, ні парканом; облогу міст взимку не вели. Все це дозволяли їхні військові правила, вироблені, як уже згадувалося, щоб уникнути труднощів і небезпек, і таким чином вони втягнули Італію в рабство та ганьбу.

ХІІІ. ПРО СОЮЗНІ, ЗМІШАНІ ТА ВЛАСНІ ВІЙСЬКА

До зброї союзників, так само нікчемної, вдаються, звернувшись по допомогу та захист до будь-якої могутньої держави. Так вчинив нещодавно папа Юлій, коли, переконавшись під Феррарою в ненадійності своїх найманих загонів, звернувся по сторонню допомогу: він домовився з іспанським королем Фердинандом, що той надішле йому свої кінні та піші загоны. Такі війська можуть бути хорошими та надійними самі по собі,

але для того, хто закликав їх, майже завжди небезпечні, бо в разі невдачі ви терпите поразку, а внаслідок успіху опиняєтесь у їхній владі. Хоча прикладів того не злічити в стародавніх історіях, зупинюся все на тому ж свіжому прикладі папи Юлія II, котрий не зміг вигадати нічого гіршого, ніж віддатися в руки чужоземцю, щоб тільки заволодіти Феррарою. Але удача підказала папі третій вихід, щоб йому не довелося пожинати плоди свого кепського вибору, бо хоча його союзники й були розбиті при Равенні, але підійшли швейцарці, котрі здолали переможців, тож, усупереч усім очікуванням понтифіка та спостерігачів, він не потрапив у полон до супротивника, який утік, і не став іграшкою в руках союзників, бо битву виграли інші. Флорентійці, маючи жодних військових потуг, привели для облоги Пізи десять тисяч французів, завдяки чому постали перед лицем такої небезпеки, про яку не чули й за всю свою бурхливу історію. Константинопольський імператор* для боротьби зі своїми сусідами впустив до Греції десять тисяч турків, котрі не захотіли забиратися звідти після закінчення війни, і це призвело до поневолення Греції невірними.

Отже, хто не прагне перемогти, може скористатися послугами такого війська, бо воно набагато небезпеч-

* *Іоанн VI Кантакузин* (бл. 1293—1383) — імператор Візантійської імперії у 1341—1354 рр. У боротьбі з політичними опонентами спирався на турків-османів і дозволив їм зміцнитися на європейських теренах.

ніше за найманців; з ними ваше падіння забезпечено, бо вони єдині та коряться іншим командирам. Найманцям, аби виступити проти вас у разі перемоги, знадобиться більше часу та сприятливий збіг обставин, оскільки вони не творять єдиного цілого і до того ж найняті й оплачені вами. Поставлений над ними командир не зможе миттю набути такої влади, щоб виступити проти вас. Загалом, у найманих загонах варто більше побоюватися боягузтва, а в союзних — відваги.

Тому мудрий державець завжди намагається обійтися без такого війська та спиратися на власне, вважаючи за краще програти зі своєю армією, ніж перемогти з чужою, бо звитяга, здобута чужою зброєю, несправжня. Скористаюся нагодою знову послатися на Чезаре Борджіа та триб його дій. Герцог увійшов до Романьї за допомогою союзних військ і привів туди французів, із якими зайняв Імолу та Форлі. Але, беручи до уваги підступність такої братії, він звернувся до найманців, вважаючи, що вони становлять меншу небезпеку; відтак узяв до себе на службу Орсіні та Вітеллі. Надалі, переконавшись по діях цих військ, що вони ненадійні, віроломні та небезпечні, він розправився і з ними й узявся набирати власні загони. Про відмінність між першими та другими легко судити за тією різницею, з якою ставилися до герцога, коли у нього були лише французи, коли йому служили Орсіні та Вітеллі і коли він став розпоряджатися власними вояками; вплив герцога стрімко наростав і ніколи його не поважали

так, як із тієї миті, коли він став повновладним господарем власної армії.

Я не хотів відступати від нещодавніх італійських прикладів, та мені не можу промовчати про Гієрона Сиракузького, правителя, про котрого вже згадував. Як я вже казав, сиракузці обрали його командувачем війська, і він одразу ж збагнув нікчемність найманців, котрі нагадували наших італійських кондотьєрів. Оскільки неможливо було ні утримувати їх, ні відпустити, Гієрон звелів перебити їх усіх, і після цього вже борювався винятково за допомогою своїх власних солдатів. Хочу також згадати один епізод зі Старого Заповіту, який стосується подібного випадку. Коли Давид запропонував Саулові вирушити на поєдинок із Голіафом, філістимлянином, котрий викликав на поєдинок, Саул, аби підбадьорити Давида, озброїв його власними обладунками, але, примірявши їх, той відмовився, кажучи, що вони йому тиснуть, і вважав за краще вийти на ворога зі своїми пращею та кинджалом.

Зрештою, чужа зброя звалюється на вас самого, починає бути тягарем й обмежує у діях. Карл VII, батько короля Людовіка XI, котрий завдяки своєму щастю та хоробрості звільнив Францію від англійців, перейнявся зазначеною необхідністю мати власне військо та створив у своєму королівстві особливі загони піхоти та кінноти. Його син, король Людовік, розпустив піше військо і став наймати швейцарців, припустившись помилки, підхопленої іншими,

в чому можна переконатися зараз, що стало причиною нещастя цього королівства. Піднявши швейцарців, король знизив боєздатність всієї своєї армії, адже піхоту розпустив, а кавалерію прив'язав до чужої зброї, бо, звикнувши битися разом зі швейцарцями, вона вже й не думала про те, щоб перемагати без них. Унаслідок цього французи не можуть встояти проти швейцарців і без їхньої допомоги не наважуються вступити в битву з іншими. Таким чином, французька армія є змішаною, почасти найманою та частково національною; таке військо загалом набагато краще за просто наймане або просто допоміжне, але гірше за цілком власну армію. Обмежуся поданим прикладом, адже Французьке королівство було б непереможним, якби постулати Карла були розвинені або збережені. Але люди зі своєю нерозсудливістю пускаються в привабливі спочатку авантюри, не помічаючи отрути, яку приховують під зовнішньою оболонкою, як я казав раніше про сухотну лихоманку.

Той, хто не може розпізнавати зло, що загрожує державі при його зародженні, не може вважатися справді мудрим, а притаманне це небагатьом. І якщо розглянути першопричину падіння Римської імперії, то виявиться, що вона криється в моменті, коли до римської армії стали вербувати готів. Звідси й почалося ослаблення могутності імперії, й уся відібрана у римлян відвага переходила до варварів. Отже, висную, що без власних збройних сил жоден принципат не може почуватися

в безпеці та залежатиме від примх долі, не маючи хоробрості, що боронить його від неприємностей. Мудрі люди завжди дотримувалися тієї думки, *quod nihil sit tam infirmum aut instabile quam fama potentiae non sua vi nixa**. До власних військ відносяться ті, що складаються з ваших підданців, співгромадян або ставлеників; усі інші належать до союзних або найманих. Спосіб же заснувати власне військо відшукати неважко, вникаючи в настанови чотирьох діячів, названих мною раніше, і розглянувши, яких правил дотримувалися щодо війська Філіпп, батько Александра Великого, а також багато інших володарів і республік, чийм правилам я і доручаю себе цілком.

XIV. ПРО ТЕ, ЩО ЛИЧИТЬ ДЕРЖАВЦЮ ЩОДО ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ

Отже, володар не повинен мати інших прагнень і турбот, не може вправлятися в іншому мистецтві, крім військової справи, її становленні та вивченні, бо це єдине мистецтво, притаманне тому, хто править. Переваги військового мистецтва такі, що воно не лише оберігає природжених володарів, але часто виштовхує приватних осіб на цю найвищу сходинку. І навпаки,

* *Quod nihil sit tam infirmum aut instabile quam fama potentiae non sua vi nixa* (лат.). — Серед справ людських немає нічого хиткішого та плинного, ніж слава, що не спирається на власні сили могутності (Тацит. *Аннали*).

можна помітити, що ті правителі, котрі більше думали про розваги, ніж про битви, позбулися своїх володінь. Головною ж причиною таких втрат є нехтування згаданим мистецтвом, у той час, як причиною набуття влади буває накопичений досвід.

Франческо Сфорца, будучи озброєним, із простого громадянина став герцогом Міланським, а його сини, котрі уникали бойових мистецтв, зазнали зворотного перетворення. Адже залишаючись беззбройним, поряд із іншими лихами на вас чекають небезпеки бути зневаженим, а це одна з тих ганебних речей, яких державець, як буде сказано пізніше, має остерігатися. Між людиною озброєною та неозброєною немає жодного порівняння, це суперечить аргументам розуму, щоб перший корився другому, як і те, щоб беззбройний був у безпеці серед озброєних слуг. Нехтування в одному та підозри в іншому не дозволяють їм діяти у згоді. Тому державець, котрий не тямить у військовій справі, крім інших нещасть, як ми сказали, не зможе викликати повагу у своїх солдатів і довіряти їм.

Тому правитель ніколи не повинен відвертати своїх поглядів від військового мистецтва, і в мирний час вправлятися в ньому треба навіть більше, ніж у воєнний, а цього можна досягти двоюко: або шляхом дій, або шляхом роздумів. У першому випадку, крім підтримки твердої дисципліни та бойового вишколу у війську, державець повинен постійно їздити на полювання і при цьому привчати своє тіло до незручностей,

а також вивчати природу місцевості, щоб знати, де вона підіймається догори, де спускається на долину, наскільки простягаються рівні місця й які особливості річок і боліт; все це необхідно примічати напрочуд старанно. Ці знання можуть стати в нагоді подвійно. По-перше, вони дозволяють ознайомитися зі своєю країною та найкращим чином підготуватися до її захисту; потім, завдяки вивченню цих місць і отриманим тут навичкам, легше збагнути інші, в яких доведеться провадити розвідку, адже пагорби, долини, поля, річки та болота, що зустрічаються, наприклад, у Тоскані, мало відрізняються від тих, що розташовані в інших краях, тому, вивчивши рельєф однієї області, можна без труда перейти до інших. Державець, котрий не має таких знань, позбавлений найпершого навичку, необхідного командирю, бо такі заходи навчають знаходити ворога, розбивати табір, переміщати військо, влаштовувати битви й осаджувати міста з перевагою на своєму боці.

Поряд із іншими перевагами, якими письменники наділяли лідера ахейців Філопемена, його хвалили за те, що в мирний час він не думав ні про що інше, як про військові дії, і, буваючи в сільській місцині з друзями, часто зупинявся та задавав їм запитання: «Якби ворог перебував на тому пагорбі, а ми з нашим військом тут, у кого з нас була б перевага? Як можна було б увійти з ним у зіткнення, зберігаючи бойовий стрій? Що нам вартувало б зробити, якби ми захотіли відступити? Якби відступили вони, яким чином ми мали б їх пере-

слідувати?». Попутно пропонував їм для обговорення різні події, які можуть статися у війську. Вислухавши думки своїх приятелів, Філопемен висловлював власну та підкріплював її доказами. Таким чином, після цих постійних міркувань жодне становище не могло виявитися для нього безвихідним, коли він був перед військом.

Що ж стосується розумових вправ, то правителю треба читати історичну літературу і в ній звертати увагу на вчинки видатних людей, придивлятися до того, як вони поводитися на війні, досліджувати причини їхніх перемог і поразок, щоб наслідувати перших та уникати останніх, але насамперед чинити так, як у минулому певні видатні люди, котрі обирали собі взірцем прославлених і знаменитих попередників, вчинки і подвиги яких вони намагалися в усьому наслідувати. Так, кажуть, що Александр Великий наслідував Ахілла, Цезар — Александра, а Сципійон — Кіра. Хто прочитає життєпис Кіра, складений Ксенофонтом, той побачить, наскільки прославило Сципійона це його уподібнення Кіра й як збігаються цнотливість, ввічливість і щедрість Сципійона з тим, що пише про Кіра Ксенофонт. Мудрий державець має діяти таким чином і в спокійний час ніколи не вдаватися до неробства, а витратити його на набуття навичок, якими можна буде скористатися за сприятливих обставин, із тим, щоб бути готовим протистояти примхам долі.

XV. ПРО ТЕ, ЗА ЩО ХВАЛЯТЬ АБО ЗАСУДЖУЮТЬ ЛЮДЕЙ, ОСОБЛИВО ПРАВИТЕЛІВ

Тепер нам залишилося переконатися, якої поведінки повинен дотримуватися державець щодо підданців і друзів. А позаяк я знаю, що багато писали про це, то не впевнений, що не буду виглядати самовпевненим, узявшись за перо, бо, міркуючи на цю тему, я найбільше не погоджуюся з іншими. Але оскільки маю намір написати щось корисне для того, хто здатен це второпати, мені здалося правильнішим дотримуватися справжньої, а не уявної правди речей. Республіки та князівства, про які собі щось уявляють, насправді небачені та нечувані, адже між тим, як люди живуть, і тим, як вони мали б жити, величезна різниця, і хто залишає те, що робиться, заради того, що повинно робитися, швидше за все готує собі погибель, ніж порятунок, адже людина, котра бажає творити лише добро, неминуче загине серед стількох далеких до добра. Тому володарю, котрий хоче зберегти свою владу, необхідно навчитися бути недобрим і користатися з цього умінням у разі потреби.

Однак залишу уявних правителів і, перейду до справжніх, відтак скажу, що всім людям, кого оцінюють, а особливо державців, котрі стоять вище за інших людей, приписують певні чесноти, які викликають похвалу або осуд. Так, одного вважають

щедрим, іншого — скупим, якщо взяти тосканську назву (бо по-нашому жадібний — це і той, хто зазіхає на чуже, а скупим називаємо того, хто занадто неохоче користується своїм); когось вважають схильним до добродійності, когось — до здобутків; когось жорстоким, когось жалісливим; одного віроломним, іншого вірним; одного зніженим та боягузливим, іншого люти-м і відважним; одного людяним, іншого пихатим; одного закоханого в розкоші, іншого — в цноту; од-ного чесним, іншого хитрим; одного впертим, іншого поступливим; одного серйозним, іншого легковажним; одного побожним, іншого невіруючим тощо. І я знаю, кожен оголосить, що для державця похвально найбіль-ше — дотримуватися згаданих чеснот, тобто тих, які вважають хорошими, але оскільки неможливо ні мати, ні дотримуватися їх цілком, бо цього не дозволяють умови людського існування, краще бути достатньо розсудливим, щоб уникнути лихої слави тих вад, які можуть відібрати в нього державу, й остерігатися тих, що не такі небезпечні, якщо це можливо. Якщо ж це неможливо, то на них і не варто звертати особливої уваги. Тим більше непотрібно хвилюватися про лиху славу вад, не впадаючи в які важко врятувати державу, бо якщо як слід усе розглянути, знайдеться щось, що видасться чеснотою, але провадить до загибелі, і щось, що здасться хибою, наслідуючи яку, можна досягти безпеки та добробуту.

XVI. ПРО ЩЕДРІСТЬ ТА ОЩАДЛИВІСТЬ

Отже, починаючи з першої з раніше згаданих чеснот, скажу, що було б дуже добре вважатися щедрим, проте докладені для цього зусилля завдадуть вам шкоди, бо вжита з гідністю, як і має бути, щедрість залишиться нікому не відомою, і ви не уникнете при цьому нарікань у скупості. Якщо ж ви хочете зберегти серед людей славу щедрого, то не варто нехтувати жодною надмірністю, відтак державець, котрий діє таким чином, витратить на такі заходи всі свої здобутки й урешті-решт буде змушений, намагаючись зберегти за собою славу щедрого, надміру обтяжити своїх підданців та обкласти їх важкими податками, вдаючись до всіх хитрощів, щоб вициндрити гроші. Це викличе до нього ненависть у народі, а бідність — зневагу оточення, тому, нагородивши своєю щедрістю небагатьох, розгнівавши через неї більшість, цей володар дорого заплатить при перших же труднощах і буде смертельно ризикувати за першої ж небезпеки. Але якщо, передбачаючи це, він захоче повернути назад, його одразу ж звинуватять у скупості.

Таким чином, якщо вже правитель, не завдаючи собі шкоди, не може вдаватися до щедрості так, щоб про це знали всі, то, бажаючи бути розсудливим, він не повинен заробити собі слави скупердяя, бо з часом його все одно стануть вважати щедрим, бачачи, що він вдовольняється, завдяки своїй ощадливості,

власними прибутками. Він може захиститися від загарбників, може виступити в похід, не обтяжуючи народ податками, і тим самим проявить свою щедрість до всіх тих, у кого він нічого не відбирає, а їх — незліченна безліч, і скупість щодо тих, кому нічого не дає, котрих зовсім небагато. У наш час великі вчинки на наших очах робили лише ті, кого вважали скупими; всі інші загинули. Папа Юлій II скористався славою щедрого, щоб зійти на престол, але коли йому довелося воювати, він і не думав про збереження цієї слави. Теперішній король Франції* вів свої війни, не оподатковуючи підданців особливим податком, бо спромігся на додаткові витрати завдяки своїй багаторічній ощадливості. Пануючий король Іспанії не витримав би стількох кампаній і не здобув стількох перемог, якби вважався щедрим.

Тому державець, котрий не хоче грабувати своїх підданців, ставати беззахисним, жебраком і зневаженим, не бути вимушеним вдаватися до хижацтва, не повинен перейматися прізвиськом скупердяя, бо це один із тих чинників, що дозволяють йому правити. Якщо ж хтось заперечить, що Цезар завдяки своїй щедрості став верховним правителем, а багато інших, хто був і кого вважали щедрими, досягли найвищих рівнів, то відповім: або ви вже державець, або ж іще перебуваєте на шляху до цього титулу. У першому випадку щедрість

* Мається на увазі Людовік XII (1462—1515).

шкідлива, у другому вважатися щедрим якраз і треба. Цезар був одним із тих, хто прагнув утвердити свій принципат у Римі, але якби після того він залишився живим і не стримав свої апетити, його влада опинилася б під загрозою. Якщо ж мені скажуть: було багато правителів, котрі прославилися як надзвичайно щедрі і зі своїми військами здійснили великі подвиги, то відповім: державець може витратити або добро своїх підданців і своє власне, або чуже; в першому випадку йому слід бути помірним, у другому ж його щедрість не обмежує ніщо. Той володар, котрий виступає зі своїм військом і поповнює свої кошти за рахунок трофеїв, грабунку та викупів, користується чужим, і йому не обійтися без зазначеної щедрості, бо в іншому випадку солдати за ним не пішли б. А те, що не належить ні вам, ні вашим підданцям, можна вільно роздавати направо та наліво, як це робили Кір, Цезар і Александр, бо витрачання чужого добра не зменшує поваги до вас, а лише збільшує її. Шкідливо однак витратити своє власне. Немає нічого марнотратнішого, ніж щедрість, адже, вдаючись до неї, ви все більше втрачаєте цю здатність і стаєте або бідним, або зневаженим, або, за спроби уникнути злиднів, жадібним і всім ненависним. А серед того, чого повинен остерігатися володар, перебувають ненависть і презирство; щедрість же призводить і до того, і до іншого. Таким чином, мудріше вдовольнитися званням скупердя, яке тягне за собою лиху славу, але не ненависть, ніж заради прославлення власної

щедрості бути змушеним уславитися хижакком, що накличе на вас і осуд, і ненависть.

XVII. ПРО МИЛОСЕРДЯ, ЖОРСТОКІСТЬ
І ПРО ТЕ, ЩО КРАЩЕ:
БІЛЬШЕ ВСЕЛЯТИ ЛЮБОВ, НІЖ СТРАХ,
ЧИ НАВПАКИ

Переходячи далі до інших із раніше згаданих чеснот, скажу, що кожен державець повинен прагнути того, щоб його вважали милосердним, а не жорстоким, проте він має остерігатися, щоб не перетворити цю гречність на зло. Чезаре Борджія вважали жорстоким, проте його жорстокість відновила лад у Романї, об'єднала її, повернула їй мир і злагоду. й якщо гарненько помізкувати, то він вчинив набагато милосердніше, ніж флорентійський люд, який залишив Пістою, яку роздирала смута, діяти самостійно, заради того, щоб уникнути підозри в жорстокості. Тому правителю не варто піклуватися про лиху славу жорстокого, якщо він хоче утримати своїх підданців у єдності та покорі, бо, покаравши для страху небагатьох, він проявить набагато більше милосердя, ніж ті, хто з надміру любові до ближнього не наважуються впокорити бунтівників, що може спричинити грабунки й убивства. Адже смута завдає шкоди всьому суспільству, а вироки, які виголошують володарі, спрямовані проти окремих осіб. Але серед усіх правителів новому державцю неможливо

уникнути звинувачень у жорстокості, оскільки нову владу оточує безліч небезпек. Так, Вергілій промовляє устами Дідони: *Res dura, et regni novitas me talia cogunt moliri, et late fines custode tueri**.

Проте такий державець не повинен бути легковірним і швидким на розправу, адже у страху очі великі, тому краще діяти помірковано, зберігаючи розсудливість і людяність, щоб надмірна довірливість не обернулася в необережність, а надмірна підозрілість не зробила його правління нестерпним.

Тут виникає суперечливе запитання: що краще — щоб вас любили, чи боялися. Відповіддю є те, що бажане і те й інше, але позаяк важко поєднати в собі обидва ці надбання, набагато надійніше вселяти страх, ніж любов, якщо вже доводиться вибирати одне з них. Адже про людей узагалі можна сказати, що вони діють напоказ, втікають від небезпеки, жадібні до наживи. Коли робите їм добро, вони навек ваші, готові пожертвувати за вас життям, майном і дітьми — якщо, як уже було сказано, потреби в цьому не передбачається. При першому ж прояві їх наче вітром здуло. І володар, котрий цілком ґрунтується на людських обіцянках і не шукає собі іншої опори, гине, бо друзів, котрих можна придбати за гроші, легко купувати, але на них не можна покластися, і в потрібний час вони нічого не варті. Людям легше образити

* *Res dura, et regni novitas me talia cogunt moliri, et late fines custode tueri (лат.)*. — Зла доля із держави новизною мене примушує чинити так і вартою околиці оберігати («Енеїда»).

того, хто діє добром, ніж того, хто вселяє страх, бо любов підтримується вдячністю, про яку люди, внаслідок своїх поганих нахилів, забувають за першої ж слухної для себе нагоди. Страх же полягає в застереженні бути покараними, він ніколи не покидає. При всьому цьому правитель мусить навіювати страх таким чином, щоб, не розраховуючи на любов, уникнути й ненависті, бо дуже навіть можна бути грізним і водночас не бути ненависним. Для цього достатньо утримуватися від посягань на майно своїх підданців і співгромадян і на їхніх жінок, а якщо все ж доведеться завдати комусь кровної образи, то робити це за наявності належного виправдання й очевидної причини. Але найголовніше — не можна зазіхати на чуже майно, бо люди швидше забудуть про смерть батька, ніж про втрату спадщини. Крім цього, причина для конфіскації завжди знайдеться, і той, хто стане жити за рахунок грабунку, завжди знайде привід накласти лапу на чужу власність. І навпаки — коли причин для особистих образ набагато менше, зважитися на них не так легко. Але коли державець займається військом і командує безліччю вояків, краще взагалі не звертати уваги на звинувачення в жорстокості, без яких ніколи не вдавалося підтримувати в війську єдність і боєздатність. До дивних вчинків Ганнібала зараховують такі: в його величезному війську, що складалося з безлічі різноплемянних людей, набраних у чужих землях, ніколи не виникало міжусобиць чи заколотів, як у сприятливих, так і в важких обставинах. Це можна приписати

лише його нелюдській жорстокості, яка, в поєднанні з іншими військовими талантами, завжди змушувала вояків поважати та боятися командувача, а якби він не був жорстоким, навіть усіх його чеснот забракло б для цього. Та недалекоглядні письменники, захоплюючись згаданою дисципліною, засуджують її головну причину. А те, що інших здобутків недостатньо, можна бачити на прикладі діяча, незвичайного не лише для свого часу, але й усієї історії людства — Сципіона, проти котрого в Іспанії збунтувалося його ж військо. Це сталося лише через його надмірну поблажливість, через яку в солдатах вкоренилася розбещеність, несумісна з військовою дисципліною. Фабій Максим* звинуватив у цьому Сципіона в Сенаті та назвав його згубником римської армії. Локрянці, сплюндровані одним із легатів Сципіона, не змогли помститися, а сам легат нічим не заплатив за свою зухвалість, і причина всього цього — м'якість натури Сципіона, тож один із його захисників у Сенаті казав, що є люди, котрим легше не помилятися, ніж виправляти помилки. Природа Сципіона мала б згодом похитнути його славу та популярність, якби він, командуючи військом, дав йому волю; але позаяк він підпорядковувався Сенату, небезпечні кути non solum були зглажені, й принесли йому славу.

* *Квінт Фабій Максим Веррукоз Кунктатор Овікула* (280—203 до Р. Х.) — видатний політичний і військовий діяч Римської республіки, герой Другої Пунічної війни, консул 233-го, 228-го, 214-го і 209 року до Р. Х.

Отже, повертаючись до питання про любов і страх, висную, що оскільки відчувати любов залежить від самих людей, а страх — від державця, мудрий правитель має спиратися на те, що в його владі, а не у владі інших, тому йому варто лише докласти зусиль, щоб уникнути ненависті, як було сказано раніше.

XVIII. ЯКИМ ЧИНОМ ДЕРЖАВЦЯМ НЕОБХІДНО ТРИМАТИ СЛОВО

Наскільки схвально для державця тримати слово та діяти з чистим серцем, без хитрощів, розуміє кожен. Проте досвід нашого часу засвідчує, що здійснили великі справи саме ті володарі, котрі мало піклувалися про те, щоб тримати слово, і вміли дурити людей своїми вивертами. Врешті-решт вони таки брали гору над тими, хто сподівався на чесність.

Тому необхідно знати, що можна боротися двома способами: спираючись на закон або за допомогою насильства. Перший застосовують люди, а другий — дикі тварини, та позаяк першого часто буває недостатньо, доводиться вдаватися до другого. Тому державець повинен вміти наслідувати і звіра, і людину. Цю пораду завуальовано давали правителям стародавні письменники, котрі повідомляють, що Ахілл і багато інших майбутніх старовинних правителів були віддані на вишкіл кентаврові Хірону, який мав їх ростити та виховувати. А мати наставником наполовину звіра та

наполовину людину означає для володаря не що інше, як необхідність користуватися природою і того, й іншого, бо за допомогою однієї з них довго неможливо протриматися.

Й якщо державцю доводиться володіти мистецтвом наслідування звірам, він повинен обрати з них лева та лисицю, хоча лев не захищений від пасток, а лисиця — від вовків. Тому потрібно бути лисицею, щоб уникнути пасток, і левом, щоб налякати вовків. Ті, хто прагне лише одного лева, цього не тямлять. Розважливий правитель не може і не повинен бути вірним обіцянці, якщо це обертається проти нього і зникли причини, що спонукали його дати слово гонору. Якби всі люди були добрими, це була б погана порада, але позаяк вони схиляються до зла і не будуть вірними вам, то немає й потреби бути вірним їм. Досі в усіх володарів було в надлишку законних причин, щоб виправдати порушення обіцянки. Можна було б назвати незліченні сучасні приклади та показати, скільки мирних угод, скільки зобов'язань було порушено та знецінено через невірність правителів, — хто з них краще використовував лисячу натуру, тому завжди щастило більше. Але потрібно гарненько приховувати такі вчинки, бути великим облудником і лицедієм. Люди ж настільки щирісердні та настільки поглинені життєвими турботами, що брехун завжди знайде того, хто дасть себе одурити.

Не хочу промовчати про один зі свіжих прикладів. Александр VI не займався нічим іншим і не думав ні

про що, крім того, щоб дурити людей, і завжди знаходив, із ким таке вчинити. Не було людини, котра б із більшим завзяттям наполягала на своїх твердженнях і підкріплювала їх якнайсильнішими клятвами і водночас менше з ними рахувалася; проте вся брехня вдавалася йому *ad votum*^{*}, бо на таких світських справах він розумівся.

Таким чином, державцю немає потреби мати всі раніше описані чесноти, достатньо лишень, щоб здавалося, що вони у нього є. Наважуся навіть сказати, що за постійної їхньої присутності та дотримання вони стають шкідливими, а коли здається, що вони є, — корисними. Так, потрібно здаватися милосердним, вірним, людяним, побожним і щирим — і бути таким, але треба підготувати свій дух до того, щоб за необхідності мати змогу і вміти стати протилежним. І треба збагнути, що лідер держави, особливо новий, не може дотримуватися всього, за що людей вважають хорошими, і буває часто змушеним в ім'я порятунку держави діяти проти віри, проти милосердя, проти людяності та проти релігії. Однак його плани мають коритися волі мінливого вітру долі і, як я сказав уже раніше, не відхилятися від добра, але вміти приступити й до необхідного зла.

Отже, державець має подбати про те, щоб із його вуст не злітало жодного слова, яке б не було сповнене п'ятьох раніше згаданих чеснот, і щоб тим, хто бачать

^{*} *Ad votum* (лат.) — за бажанням.

і чують його, здавалося, що він — саме втілення милосердя, вірності, щирості, людяності та добродійства. І немає нічого кориснішого, ніж показово володіти цією останньою чеснотою. Люди загалом більше вірять погляду, ніж дотику, бо бачити може кожен, а торкнутися — ні. Кожен бачить, чим ви здаєтеся, і мало хто розуміє, хто ви насправді, але ці дехто не зважаться виступити проти думки більшості, на чиєму боці виступає велич держави, тому в діях всіх людей, а особливо державців, котрі нікому не підсудні, вбачають результат. Нехай правитель переможе та збереже державу: засоби завжди визнають гідними, і кожен стане їх хвалити, адже юрба поглинена видимістю та результатами дій, а на світі всюди є лише натовп, і думка небагатьох має вагу, коли більшості немає на що опертися. Один із державців нашого часу, котрого незручно називати, тільки і проповідує, що вірність і мир, хоча сам — заклятий ворог і того, й іншого. Й якби він дотримувався своїх закликів, то давно позбувся б і свого впливу, і власності.

XIX. ЯК УНИКАТИ НЕНАВИСТІ ТА ЗНЕВАГИ

Оскільки я вже розповів про найважливіші чесноти зі згаданих раніше, інші хочу обговорити коротко, виходячи з того загального положення, що керівник держави, як почасти вже згадувалося, повинен подбати про те, щоб уникнути вчинків, які можуть викликати

ненависть або презирство, й, уникаючи їх, доб'ється свого, інші ж докори не становитимуть для нього небезпеки. Ненависть до володаря, як я вже сказав, найчастіше викликають його жадібність та посягання на дружин і майно підданців, від чого необхідно утримуватися. І якщо у більшості людей не відбирають ні честі, ні майна, вони задовольняються цим, і залишається лише впоратися з претензіями меншості, що неважко стримати багатьма способами. Презирство на володаря накликають мінливість, легковажність, зніженість, боягузтво та нерішучість — цих підводних каменів володар має остерігатися найбільше та намагатися надати своїм діям величі, зухвалості, ґрунтовності та міцності, своїх рішень у приватних справах підданців дотримуватися неухильно і так себе поставити, щоб ніхто навіть не думав одурити його або збити з пантелику.

Правитель, котрий зміцнив про себе таку думку, користується повагою, а проти шанованих державців рідко влаштовують змови, і рідко нападають на того, кого вважають видатним і шанованим своїми підданцями. Адже володарю можуть загрожувати дві небезпеки: одна — зсередини, що походить від підданців, а друга — ззовні, пов'язана із сусідніми державами. Зовнішню небезпеку можна попередити за допомогою надійного війська та хороших союзників, а хто має надійне військо, у того завжди будуть хороші союзники. Внутрішній же спокій, якщо тільки не виникне змова, завжди буде непохитним, якщо буде непорушним зовнішній;

і навіть якщо зовнішній спокій буде порушено, коли володар живе та діє за вказаними мною правилами і не опускає рук, він завжди витримає будь-який натиск, як спартанець Набіс, про котрого я розповідав. Що стосується підданців, то, поки із зовнішніми справами все гаразд, варто боятися лише таємних змов, від яких володар може убезпечитись, уникаючи ненависті та презирства, і живучи у злагоді з народом, чого необхідно домагатися, як докладно йшлося раніше. Один із найдієвіших засобів проти змов полягає в тому, щоб не вселяти загальної ненависті, бо вбивством державця змовники наміряються догодити народу. Якщо ж вони на це не сподіваються, навряд чи наважаться на такий вчинок, бо на цьому шляху їх чекають численні завади. Досвід засвідчує, що з безлічі змов лише одиниці увінчалися успіхом. Змовник не може діяти самостійно, а товаришами йому слугують лише ті, кого він вважає невдоволеними. Розкривши перед таким невдоволеним свої наміри, даєте йому причини покращити своє становище, бо він може очікувати для себе явних вигод від вашого визнання. Бачачи, з одного боку, суцільний зиск, а з іншого — небезпеки та хибний результат, він не зрадить, лише будучи вашим відданим приятелем або заклятим ворогом володаря. Щоб пояснити коротше, скажу, що на боці змовника — страх, підозрілість, жак кари, що загрожує йому, а на боці державця — велич влади, закон, підтримка його прихильників і держава. І якщо до всього цього додається народна любов,

навряд чи нерозсудливість підштовхне когось до змови. Адже якщо зазвичай небезпеки чекають змовника до реалізації злочину, то в цьому випадку та після скоєння злочину йому ніде буде сховатися внаслідок ворожості народу.

Щодо цього можна подати безліч прикладів, але хочу обмежитися одним, що стався ще на пам'яті наших батьків. Мессієр Аннібале Бентивольо*, колишній володар Болонї та дідусь теперішнього мессієра Аннібале, загинув від рук змовників Каннескі, й єдиним його спадкоємцем залишався мессієр Джованні, котрий тоді ще сидів у пелюшках. Однак одразу ж після вбивства народ повстав і перебив усіх Каннескі. Причиною стала прихильність народу, якою користувався тоді дїм Бентивольо; і ця прихильність була настільки вагомою, що болонці, зважаючи на відсутність після смерті Аннібале відповідних правителів, вирушили до Флоренції, де, як з'ясувалося, жив один із представників роду Бентивольо, котрого до того ж вважали сином коваля, і доручили цьому чоловікові владу в своєму місті. І він користувався нею доти, доки мессієр Джованні не досягнув прийняттого для правителя віку.

Відтак висную, що керівник держави не повинен турбуватися про змови, поки народ його любить, але якщо народ ворожий і ненавидить свого володаря,

* *Аннібале Бентивольо* (1413—1445) — кондотьєр, правив разом із братом у 1511—1512 рр.

останньому доводиться боятися всіх і кожного. Правильно влаштована держава та мудрі правителі докладали всіх зусиль до того, щоб не доводити до межі грандів і жити з народом у мирі та злагоді, бо в цьому полягає одна з найважливіших турбот державця.

Серед добре влаштованих і керованих у наш час королівств назвемо Францію, яка має безліч прекрасних установ, що забезпечують свободу та безпеку короля. Найперше це стосується парламенту та його впливу. Організатор цього королівства, пам'ятаючи про амбіції та свавілля шляхти і з наміром одягнути на неї вуздечку, а з іншого боку, знаючи про загальну ненависть до грандів, викликану страхом, і бажаючи убезпечити їх, не став обтяжувати цим короля, щоб не викликати на нього нарікань з боку грандів за слабкість до народу і з боку популярів* — за потурання грандам, відтак звернувся до третейського судді, котрий без шкоди для короля звалив би грандів і допомагав низам. Важко уявити розумніший або повніший лад, щоб убезпечити короля та королівство. Звідси можна отримати ще одну корисну пораду: доручення, що накликає неприязнь, володарю краще давати іншим, а добро вершити самому. І знову висную, що керівник держави повинен поважати грандів, але остерігатися ненависті народу.

* *Популяри* — народна партія в Римі; Мак'явеллі використовує цю назву і для сучасної йому Флоренції.

Якщо звернутися до життя та смерті декотрих римських імператорів, імовірно, комусь здасться, що є приклади, які суперечать моїй думці, бо багато з них жили гідно та виявили велику силу духу, але тим не менш позбулися влади в результаті змови своїх людей. Бажаючи відповісти на ці заперечення, розгляну схильності декотрих імператорів і назву причини їхнього краху, не відступаючи від поданих мною міркувань. При цьому частково зупинюся на подіях, що звернули на себе увагу в історії того часу. Обмежуся лише тими імператорами, котрі змінювали один одного на троні, від Марка-філософа до Максиміана. Це — Марк, його син Коммод, Пертинакс, Юліан, Север, його син Антоній Каракалла, Макрін, Геліоґабал, Александр і Максимін. Передусім необхідно зауважити, що якщо іншим володарям протистояли лише амбіції грандів і неприборканість народу, то римські імператори зіткнулися з третім типом труднощів — вони мали рахуватися з жорстокістю та жадібністю солдатів. І труднощі ці були такими, що призвели до падіння багатьох, бо нелегко догодити водночас і солдатам, і народу. Адже народ вважав за краще мир, отже, уподобав лагідних володарів, вояки ж любили войовничих володарів, а також жорстоких, лютих і хижих. І ці останні схильності мали зганяти на народі, щоб подвоїти платню солдатам і дати вихід їхній жадібності та жорстокості. Все це призвело до того, що імператори, котрі не мали природних чи набутих чеснот, які дозволили б їм приборкати і народ,

і військо своїм впливом, завжди закінчували кепсько. Більшість із них, особливо ті, хто були новаками при владі, усвідомлюючи протилежність виголошених вимог, воліли запобігати перед військовими, нехтуючи образами, які завдавали простолюду. До цього змушувала необхідність, бо якщо володар не може застрахуватися від чиєїсь ненависті, то повинен намагатися захистити себе від загальної ненависті. Якщо ж і цього не можна добитися, то треба всіляко уникати ненависті з боку найпотужніших груп. І ось ті імператори, котрі, не маючи міцного коріння, потребували особливої підтримки, схилилися більше до солдатів, ніж до народу, що, однак, могло піти їм не лише на користь, але і на шкоду, залежно від того, як вони могли себе поставити з військом. В силу цих причин вийшло так, що Марк, Пертинакс та Александр, котрі дотримувалися в житті поміркованості, як поборники справедливості, чужі для жорстокості, поблажливі та людяні, — всі, крім Марка, закінчили свої дні дуже сумно.

Лише Марк жив і помер у пошані, бо отримав владу *iure hereditario** і не був зобов'язаний нею ні солдатам, ні народу; до того ж, маючи багато чеснот, що викликали до нього повагу, під час свого правління він завжди утримував і народ, і військо в належних шорах, ніколи не піддаючись ненависті або презирству. Пертинакс, без сумніву, був обраний імператором усупереч волі

* *Iure hereditario* (лат.) — за спадковим правом.

солдатів, котрі звикли до безпутного життя при Коммоді і не бажали миритися з правилами грічності, які нав'язував їм Пертинакс. Таким чином, останній викликав ненависть, що поєдналася ще й з презирством до його літнього віку, що й призвело до загибелі імператора вже на самому початку його царювання.

Тут варто зауважити, що ненависть можна накликати на себе як за допомогою добрих справ, так і поганих, тому, як я вже казав раніше, бажаючи зберегти за собою владу, володар часто змушений бути недобрим, адже якщо сукупність народу, або солдатів, або гравців, в яких існує потреба, щоб утриматися при владі, зіпсована, необхідно потурати їй настроям, щоб догодити їй, і тоді добрі справи для вас є згубними. Але перейдімо до Александра, добросердя якого було настільки великим, що серед інших похвал стверджували, ніби за 14 років його перебування при владі жодного разу нікого не стратив без суду. Проте він накликав на себе презирство тим, що його вважали людиною зніженою та зняряддям у руках матері, тому у війську виникла змова проти нього, і його порішили.

Переходячи тепер, навпаки, до переваг Коммода, Севера, Антонія Каракалли та Максиміана, ви переконаєтесь в їхній жорстокості та жадібності. Щоб догодити солдатам, вони не гребували жодним зі злочинів, які можна було здійснити щодо народу; й усі вони, крім Севера, скінчили зле. Север же мав таку відвагу, що хоча й гнобив народ, але, спираючись на підтримку

солдатів, правив завжди чинно, бо його непересічні чесноти викликали таке здивування серед народу та вояків, що перший був приголомшений і перебував *quodammodo** в заціпенінні, а другі були задоволені та шанобливі. І позаяк вчинки цього імператора були видатними для нового володаря, хочу коротко продемонструвати, наскільки успішно він умів поєднувати в собі схильності лева та лисиці, яких, як я казав, володарю необхідно наслідувати. Коли Север переконався в нікчемності імператора Юліана, він схилив військо, що перебувало під його орудою в Славонії, податися до Риму, щоб помститися за смерть Пертиакса, котрого закатрупили преторіанці. І під цим приводом, не виявляючи жодних претензій на владу, він виступив із військом на Рим та опинився в Італії раніше, ніж туди прийшла звістка про його похід. Після вбивства Юліана Сенат у Римі зі страху обрав Севера імператором. Встановивши цим початок своєї влади, він мав для того, щоб зміцнити її, впоратися з двома проблемами: в Азії, де імператором себе проголосив Нігер, котрий очолював тамтешнє військо, і на заході, де до влади примірявся Альбін. Север вважав боротьбу відразу з обома небезпечною, тому вирішив напасти на Нігера, а Альбіна одурити. Він написав останньому, що Сенат обрав його імператором і він хоче розділити цю гідність із Альбіном,

* *Quodammodo* (лат.) — начебто.

котрому посилає титул цезаря і за рішенням Сенату оголошує його своїм співправителем; усьому цьому Альбін повірив. А коли Север переміг, розправившись з Нігером і повернувши спокій на сході, після повернення до Риму став скаржитися в Сенаті на Альбіна, котрий замість подяки за отриману від нього владу підступно намагався готувати замах на Севера, тому останній був змушений вирушити та покарати його. Север виступив у Францію, де відібрав у Альбіна і владу, і життя.

Отже, пильно розбираючи вчинки Севера, можна виявити, що він діяв як найлютіший лев і найхитріша лисиця, а оточення поважало та боялося його. Військо, своєю чергою, не мало до нього ненависті, тому не дивно, що цей новак зумів утримати за собою імператорську владу: величезний авторитет захищав Севера від тієї ненависті, яка могла народитися в народі внаслідок його зловживань. Син Севера Антонін також був наділений видатними чеснотами, що вражали народ та прихилили до нього вояків, бо він був привчений до військової справи, не боявся поневірян, був невибагливий в їжі та цурався розкошів; це забезпечило йому любов усього війська. Однак його кровожерна жорстокість призвела до того, що, перебивши більшу частину жителів Риму й усіх жителів Александрії, не кажучи вже про окремих осіб, він став ненависний усім, бо жахав навіть своїх близьких, тому й загинув від руки одного з центуріонів посеред власного війська.

Зауважимо, що таких замахів, які влаштовують одержимі такою ідеєю особи, володарі уникнути не можуть, бо на це може зважитися кожен, хто не боїться смерті; але такі випадки дуже рідкісні і тому менш небезпечні. Не варто хіба завдавати важких образ будь-кому зі слуг або близьких, хто входить до почту, про що не подумав Антонін, котрий віддав на ганебну смерть брата згаданого центуріона, незважаючи на постійні погрози останнього, і залишив його в рядах своїх охоронців. Такий вчинок був небезпечним безглуздям, який і прикінчив Антоніна.

Перейдімо тепер до Коммода, котрому було неважко зберігати за собою владу, прийняту *iure hereditario* від Марка, його батька, для чого йому було достатньо йти шляхом останнього, що не викликало б протесту з боку народу та вояків. Але, маючи люту та звірячу вдачу, яка підштовхувала його до свавілля з народом, Коммод став загравати з військом і йти у нього на поводу. Водночас він не турбувався про свою репутацію, опускаючись до особистої участі в боях із глдіаторами та інших низьких і недостойних для імператорського титулу вчинків, що викликало презирство солдатів. Ненависть, із одного боку, та презирство з іншого — призвели до змови, і Коммода вколошкали.

Нам залишається розповісти про переваги Максиміна. Він був войовничим, і після смерті Александра, котрий, як я казав раніше, відштовхував військо своєї зніженістю, імператором обрали саме Максиміна. Він

правив недовго, бо ненависть і презирство до нього викликали дві речі: по-перше, його низьке походження, бо свого часу він пас овець у Фракії (про це всі знали, тому ставилися до нього з великою зневагою); і, по-друге, те, що на початках свого правління він не поквапився вирушити до Риму та прийняти на себе правління в столиці імперії, тим часом прославившись своєю жорстокістю, адже в Римі й у всіх інших місцях його префекти чинили численні насильства. Таким чином, Максимін викликав загальне обурення ницістю свого роду та загальну ненависть унаслідок страху перед його жорстокістю, тому проти нього спершу збунтувалася Африка, потім Сенат і весь римський народ, і врешті-решт проти нього повсталася Італія. До неї приєдналося його власне військо, яке облягало Аквілею та зазнавало великих негараздів; стомлені жорстокістю Коммода й укріплюючись усвідомленням загальної до нього ворожості, солдати його порішили.

Не стану згадувати ні про Геліогабала, ні про Макрина, ні про Юліана, котрі заслуговували повного презирства і дуже швидко перебралися на той світ; перейду до висновку актуальних міркувань. Скажу, що сучасні володарі зіштовхуються з такою необхідністю догоджати солдатам особливим чином і рахуватися з ними в справах правління, бо, хоча про них і не варто забувати, тamen із ними неважко впоратися, оскільки ніхто не тримає постійних військ, які десятиліттями

перебували б біля керма влади в столиці та провінціях, як це було в Римській імперії. Якщо в ті часи треба було більше зважати на вояків, ніж на народ, то це тому, що солдати значили більше, ніж народ; тепер для володаря, за винятком турецького й єгипетського султанів, важливіше догоджати простолюду, ніж солдатам, бо народи тепер важать більше. Для турецького султана роблю виняток, бо він постійно оточений дванадцятьма тисячами піхотинців і п'ятнадцятьма тисячами вершників, котрі охороняють спокій і безпеку його царства; тому турецький володар насамперед має підтримувати їхню прихильність. Достоту так само єгипетський султан залежить від солдатів і повинен, незважаючи на ставлення до нього народу, домагатися їхньої приязні. Зауважте при цьому, що влада султана відрізняється від усіх інших типів влади, вона подібна до влади папи римського, яку не можна назвати ні спадковою, ні новою, бо володарями та наступниками колишнього володаря стають не його сини, а той, хто отримує владу від уповноважених на це осіб. І оскільки цей звичай давній, мова не може йти про нову владу, бо тут не зустрічаються властиві їй труднощі, адже якщо володар новий, то державні порядки старі, і вони так само придатні для нього, як і для наслідного володаря.

Повернімося, однак, до нашої теми. Кожен, хто візьме до уваги згадані раніше міркування, переконається, що ненависть і презирство стали причиною

падіння названих імператорів, і збагне, чому, хоча й їхні дії бували протилежними, дехто з них царювали успішно, а інші — невдало, навіть дотримуючись тих же постулатів. Адже для Пертинакса й Александра, котрі були новими володарями, марно та небезпечно було наслідувати Марка, котрий отримав владу *iure hereditario*, так само для Каракалли, Коммода та Максиміна згубно було наслідувати приклад Севера, бо вони не мали тієї відваги, яка була потрібна, щоб торувати його шлях. Новому державцю, котрий закладає основи своєї влади, не потрібно наслідувати діяльність Марка і не варто уподібнюватися Северу, але від останнього він повинен узяти те, що потрібне для заснування держави, а від Марка — все, що допомагає зберегти зі славою міць держави, що вже склалася.

XX. ЧИ КОРИСНІ ФОРТЕЦІ ТА БАГАТО ІНШОГО, ДО ЧОГО ПОВСЯКЧАС ВДАЮТЬСЯ ПРАВИТЕЛІ

Одні правителі, щоб забезпечити своє становище, роззброювали підданих; другі сіяли розбрат у підвладних їм землях; треті навмисне викликали проти себе ворожість. Дехто намагався привернути до себе осіб, на початках для них небезпечних; інші будували фортеці; ще інші їх руйнували та зносили. І хоча про всі ці речі не можна судити виразно, поки не перейдеш до особливостей тих становищ, в яких приймаються такі

рішення, буду говорити про них настільки докладно, наскільки дозволяє сама тема.

Так, ніколи не існувало таких нових правителів, котрі б роззброювали своїх підданців. Навпаки, якщо останні були беззбройними, володарі завжди їх озброювали, адже в цьому випадку вони складають вашу силу: спершу ненадійні стають вірними вам, а спершу вірні зміцнюються в своїй вірності і з підданців стають вашими прихильниками. А позаяк не можна озброїти всіх, то, віддаючи перевагу одним, ви почуваетесь впевненіше і з іншими. Ця різниця в поведженні робить перших зобов'язаними вам, а другі знаходять вам виправдання в тому, що піддаються більшій небезпеці та, несучи важчий тягар, також заслуговують і більшого. Але якщо ви роззброюєте підданців, це викликає у них образу, бо демонструє, що ви сумніваєтесь у них у силу свого страху або недовіри; і те, й інше породжує проти вас ненависть. А позаяк беззбройним залишатися ніяк не можна, вам доводиться звернутися до найманого війська, про характер якого йшлося раніше. Та й якби воно було бездоганним, найманців не може бути стільки, щоб захистити вас від впливових ворогів і ненадійних підданців. І, як я вже казав, новий володар, тільки-но прийшовши до влади, завжди дбає про спорядження армії. Історія має масу прикладів. Якщо ж державець набуває нові володіння, які приєднує до колишніх, то необхідно роззброїти їхніх жителів за винятком тих, хто був на вашому боці в ході завоювання. Але і цих

доведеться згодом послабити та розпестити, скориставшись відповідними випадками так, аби всі збройні сили вашої держави належали лише вам і були набрані з вояків, котрі жили з вами у ваших старих володіннях.

Наші пращури, причому з тих, кого вважали мудрими, казали, що Пістою краще утримувати за допомогою партій, а Пізу — фортець, тому в підпорядкованих їм містах вони сіяли розбрат, аби було зручніше панувати в них. В ті часи, коли в Італії зберігалася певна рівновага, це могло бути розумним, але не думаю, щоб зараз можна було давати подібні рецепти, бо не вірю, щоб розкол хоч колись приносив користь. Навпаки, коли наближається ворог, розділені міста відразу стають його здобиччю, тому що слабша партія завжди шукає опори у зовнішній силі, а впливовіша не може перед нею встояти.

Венеційці, спонукувані, як вважаю, раніше поданими аргументами, підтримували в підвладних їм містах ворожнечу між гвельфами та гібеллінами*, і хоча вони ніколи не доводили до кровопролиття, тamen не давали названим розбіжностям згаснути, щоб громадяни, зайняті своїми чварами, не об'єдналися проти своїх

* *Гвельфи* — політична партія в Італії в XII—XV ст., яка боролася проти намагань імператорів Священної Римської імперії утвердитися на Апеннінському півострові. Підтримували папу Римського та прагнули республіканського ладу. Гібелліни — політична партія, прихильна до німецьких імператорів та аристократичної форми правління. Обидві партії ворогували між собою.

господарів. Але це, вочевидь, не пішло венеційцям на користь, бо коли вони зазнали поразки при Аньяделло, одна з партій тут же підняла голову і відібрала у них владу. Адже такі прийоми вказують на слабкість володаря, бо впевнена в собі влада не допустить розколу, який вигідний лише в мирний час для зручності поводження з підданцями; в разі ж війни стає очевидною оманливість цього способу.

Добродії, без сумніву, знаходять велич, долаючи перешкоди та труднощі, що постають перед ними, тому коли доля бажає підняти нового державця, котрий більше залежить від поголосу, ніж наслідний володар, вона посилає йому назустріч ворогів і змушує битися з ними, щоб, здолавши їх, володар міг піднятися ще вище на щабель, підставлений йому його ворогами. Багато хто навіть вважає, що мудрий володар повинен принагідно навмисне викликати щодо себе певну протидію, щоб, придушивши її, додати собі величі.

Правителям, *et praesertim** новим, були вірнішими і приносили велику користь ті люди, котрі спершу викликали у них підозру, порівняно з тими, хто і раніше був наділений довірою. Правитель Сієни Пандольфо Петруччі частіше використовував у себе на службі осіб, котрі викликали б сумнів, ніж інших. Але з цього не можна виводити загальне правило, бо все залежить від певного становища. Скажу лише, що якщо спершу

* *Et praesertim* (лат.) — особливо.

ворожі до володаря люди потребують підтримки, щоб зберегти за собою своє місце, володар легко може залучити їх на свій бік, і вони тим вірніше будуть змушені йому служити, усвідомлюючи необхідність виправити своїми справами невігідну думку, що склалася про них раніше. Таким чином вони принесуть державцю більше користі, ніж ті, хто впевнений у його прихильності, і тому стане піклуватися про його справи з меншим завзяттям.

І позаяк того вимагає тема, я скористаюся нагодою нагадати державцям, котрі отримали нові володіння завдяки допомозі зсередини, щоб вони уважно вникали в причини, які змусили їхніх помічників допомагати їм. І якщо мова йде не про природну прихильність до нового володаря, а про невдоволення колишнім, то зберегти їхню прихильність буде дуже важко, адже новому правителю вдовольнити їхні претензії неможливо. Докладно розбираючи все на прикладах, як із сучасної, так і стародавньої історії, причини можна вбачати в тому, що новому правителю набагато легше здобути дружбу людей, задоволених колишнім становищем і тому протидіяли йому, ніж тих, хто стали його друзями з відчаю та допомогли йому утвердитися в нових володіннях.

Щоб забезпечити свою країну, державці завжди мали звичай будувати фортеці як гальмо та вуздекку для будь-якого ворога, а також надійного укриття під час несподіваних нападів. Вважаю цей звичай похвальним,

оскільки він ведеться *ab antiquo**; проте в наш час ми були свідками того, як мессір Нікколо Вітеллі зруйнував дві фортеці в Читта ді Каstellо, щоб утримати там свою владу. Гвідобальдо, герцог Урбінський, повернувшись у свої володіння, звідки його прогнав Чезаре Борджія, зруйнував усі фортеці цієї провінції *funditus***; він вважав, що без них буде важче його вигнати знову. Подібним чином вчинили й Бентивольї, повернувшись до Болонї. Отже, твердині можуть приносити користь залежно від обставин; при цьому, виграючи в одному, втрачаєте в іншому. Про це можна міркувати таким чином. Державець, котрого більше лякає власний народ, ніж чужинці, повинен будувати фортеці, а той, хто більше боїться вторгнення, а не свого народу, повинен обходитися без них. Дому Сфорца більше клопотів завдав Міланський замок, збудований Франческо Сфорца, ніж будь-які заворушення. Тому найкраща фортеця — не бути ненависним народу, бо якщо народ вас ненавидить, твердині не врятують; адже якщо народ візьметься за зброю, у нього не буде нестачі в союзниках ззовні. В наші дні непомітно було, щоб фортеці принесли користь котромусь володарю, хіба що графині Форлі, бо після смерті її чоловіка графа Джироламо твердиня допомогла їй сховатися від люті народу, дочекатися підкріплення з Мілана та повернути

* *Ab antiquo* (лат.) — здавна.

** *Funditus* (лат.) — дощенту.

собі владу. Тоді обставини склалися так, що чужинці не могли прийти на допомогу народу; проте згодом, коли на Форлі напав Чезаре Борджія та ворожий графіні люд приєднався до нього, жінці вже не допомогла навіть фортеця. Тому і тоді, і раніше найкращим для неї було б уникати народної ненависті, замість того, щоб сподіватися на твердиню. Підводячи підсумок всьому сказаному раніше, можу схвалити і того, хто будує фортеці, і того, хто цього не робить, але маю засудити будь-кого, хто, покладаючись на твердиню, не стане піклуватися про прихильність народу.

XXI. ВІД ЧОГО ЗАЛЕЖИТЬ ПОВАГА ДО ДЕРЖАВЦЯ

Ніщо не дає державцю такої поваги, як великі походи та незвичайні вчинки. Візьмімо Фердинанда Арагонського, теперішнього короля Іспанії. Можна вважати його майже новим володарем, бо з незначного правителя він став найголовнішим і знаменитим королем християн, і, розглядаючи його діяльність, ви визнаєте їх видатними й іноді надзвичайними. На початку свого царювання він вторгся в Іранаду й уже тим заклав підґрунтя для свого правління. По-перше, він приступив до цього завоювання в мирний час, і ніхто не міг йому нашкодити; при цьому війною були зайняті розуми баронів Кастилії, котрі вже не могли задумати крамолу. Король же в цей час посилив свій вплив та владу над ними непомітним для баронів

способом. Фердинанд міг набрати військо на народні та церковні гроші й упродовж цієї довгої війни закласти фундамент своєї армії, яка згодом принесла йому славу. Крім цього, щоб перейти до ще вагоміших дій, він вдався до доброчесної жорстокості, під прикриттям тієї ж релігії, і вигнав зі своїх володінь маранів*, майже позбавивши їх майна. Важко знайти приклад настільки рідкісної нелюдяності. Під тим же приводом він напав на Африку, здійснив похід до Італії, нещодавно вторгся до Франції, і таким чином завжди виношував і чинив поміж народу великі зрушення, які тримали в напрузі та вражали розуми його підданців, котрі чекали на результати. Всі ці події відбувалися одна за одною, тому в людей ніколи не залишалось можливості в перервах задумати проти нього щось лихе.

Державцю дуже корисно також проявити себе з незвичайного боку в питаннях внутрішнього управління, як це робив мессієр Бернабо Міланський. Коли хтось із громадян зробить надзвичайний вчинок, добрий чи лихий, необхідно покарати або винагородити його, причому цей вирок буде в усіх на устах. Передусім правитель має постаратися, щоб у всіх його діях чутка бачила риси людини великої та видатної.

Державця цінують також, якщо він буває справжнім приятелем і справжнім ворогом, тобто коли він відверто

* *Марани* — букв. «свині», так називали в Іспанії насильно хрещених євреїв. Утім їм, на відміну від правовірних юдеїв, дозволили залишитися в Іспанії.

приймає чийсь бік у суперечці двох опонентів. Це завжди корисніше, ніж залишатися нейтральним, бо якщо двійко ваших могутніх сусідів вступають у сутичку, їхні сили бувають такі, що перемога кожного з них або стає новить для вас небезпеку, або ні. У будь-якому випадку для вас краще відкрити карти та почати чесну війну, бо в першому випадку, якщо цього не зробити, станете здобиччю переможця на радість і на втіху переможеного, вам не розраховувати на захист і ніде шукати притулку. Адже переможець не потребує сумнівних друзів, котрі не простягають йому руку в нещасті; той, хто програв, так само не надасть вам притулку, адже ви не захотіли разом із ним спробувати військового щастя.

Антиоха закликали до Греції етолійці, щоб вигнати звідти римлян. До союзників Риму, ахейців, Антиох відправив послів із домовленостями залишатися осторонь у час війни; римляни, своєю чергою, переконували ахейців виступити на їхньому боці. Рішення приймали на раді ахейців, на якій посланець Антиоха закликав їх залишатися нейтральними, на що римський легат заперечив: *Quod autem isti dicunt non interponendi vos bello, nihil magis alienum rebus vestris est; sine gratia, sine dignitate, praemium victoris eritis**.

* *Quod autem isti dicunt non interponendi vos bello, nihil magis alienum rebus vestris est; sine gratia, sine dignitate, praemium victoris eritis (лат.).* — Щодо їхніх запевнень про те, щоб вам краще не втручатися у війну, то для вас немає нічого гіршого: втративши гідність, без надії на пощаду станете здобиччю переможців (Тит Лівій).

Зазвичай, той, хто не має до вас дружніх почуттів, буде пропонувати нейтралітет, а союзник зажадає виступити на його боці зі зброєю в руках. Нерішучі правителі, бажаючи уникнути сьогочасної небезпеки, найчастіше обирають середній шлях, і він найчастіше приводить їх до краху. Але якщо володар сміливо приймає одну зі сторін і той, до кого він приєднався, перемагає, то хоча б його могутність робила вас повністю безсилим перед ним, він буде почуватися зобов'язаним, бо уклав із вами спілку, а люди не бувають настільки безчесними, щоб дати такий урок невдячності. До того ж не буває настільки нищівних перемог, аби переможець не був змушений рахуватися хоча б із справедливістю. Якщо той, до кого ви приєдналися, програє, він усе одно не відкине вас і в міру сил стане вам допомагати, адже ви розділили з ним його долю, яка знову може стати прихильною.

У другому випадку, якщо обоє ворогів не можуть вселяти вам страх, тим більше розумно приєднатися до когось із них, бо при поразці можете стати його рятівником, якщо в цьому є сенс. У разі ж перемоги він повністю залежатиме від вас; втім, із вашою допомогою він не може не перемогти.

Тут необхідно зауважити, що лідер держави має укладати наступальний союз із могутнішим володарем лише за нагальної потреби, як було сказано раніше, бо в разі перемоги ви опиняєтесь у його руках, а володарям варто всіляко уникати залежності від чужого

свавілля. Венеційці об'єдналися з Францією проти герцога Міланського, хоча могли цього і не робити; ця спілка привела їх до краху. Але якщо цей союз неминучий, як було з флорентійцями, коли війська папи й іспанців вторглися в Ломбардію, то володар із раніше визначених причин повинен примикати до нього. І нехай ніхто не розраховує приймати завжди безпрограшні рішення, навпаки, краще вважати їх сумнівними, бо це природно. Неможливо усунути одну незручність так, аби на її місці не виникла інша, відтак розважливість полягає в тому, щоб розпізнавати ці перешкоди й обирати менше зло, як добро.

Державець повинен також показувати себе шанувальником всіх видатних чеснот і заохочувати осіб, котрі вирізняються у будь-якому мистецтві. Крім цього, йому варто переконати громадян, що вони можуть спокійно займатися своїми справами — крамарством, землеробством й іншою діяльністю, щоб сільський житель міг прикрашати свою оселю, не побоюючись, що її відберуть, а купець — перевозити товари, не зважаючи на податки. Тих, хто забажає чинити так, і всіх, хто наміряється примножувати володіння та статки держави, правитель має нагороджувати. Ще йому треба у відповідну пору року розважати народ святами та видовищами. Позаяк у кожному місті існують об'єднання по цехах або вулицях, володарю необхідно приділяти увагу цим співтовариствам, іноді зустрічатися з ними і виявляти зразки щедрості та

добросердя, строго дотримуючись, однак, при цьому величі свого звання, бо про нього ніколи не можна забувати.

XXII. ПРО СЕКРЕТАРІВ, НАБЛИЖЕНИХ ДО ПРАВИТЕЛІВ

Дуже важливий для державця підбір собі службовців, бо їхня придатність залежить від розважливості правителя. Перше враження про розум правлячої особи можна скласти, оцінюючи його оточення: якщо ці люди вирізняються здібностями та вірністю, то його можна вважати мудрим, адже зумів оцінити їхні здібності та зберегти їхню вірність. В іншому випадку про правителя можна скласти негативну думку, і найпершої помилки він припускається при цьому виборі.

Усі, хто знав мессіра Антоніо да Венафро, котрий служив володареві Сієни Пандольфо Петруччі, вважали останнього найдостойнішим чоловіком завдяки наявності у нього такого радника. Адже існує три ступені розуму: перший доходить до всього сам, другий засвоює те, що збагнули інші, а третій не здатен ні на перше, ні на друге. Тому перший розум можна назвати чудовим, другий — видатним, а третій — нікчемним, із цього обов'язково випливає, що розум Пандольфо належав якщо і не до першої, то до другої категорії, бо той, хто може розрізнити, на добро чи зло спрямовані слова й учинки іншого, той, навіть не маючи винахід-

ливості, може оцінити лихі та добрі справи міністра, похвалити його за другі та поправити перші. У міністра ж не виникне спокуси порушити свій обов'язок і надурити володаря.

Але для того, щоб володар зміг впізнати радника, є безпомилковий спосіб. Коли бачите, що радник думає більше про себе, ніж про вас, і що в усіх вчинках шукає власної вигоди, то такий радник ніколи не стане хорошим, і ви не зможете довіряти йому, бо той, кому правитель вручає владу, повинен думати не про себе, а про володаря і навіть не згадувати в бесіді з ним ні про що інше. Водночас, щоб зміцнити хороші таланти радника, володар повинен піклуватися про нього, обдаровувати його багатствами та пошаною, прив'язувати до себе, наділяти почесними званнями та посадами, щоб той бачив, що не може обійтися без державця, і щоб надлишок пошани позбавив його прагнення нової, надлишок багатства — від бажання нових статків, а надлишок посад змусив боятися змін. І коли взаємини володарів та їхніх радників стають такими, вони можуть довіряти один одному, інакше обоє закінчать погано.

XXIII. ЯКИМ ЧИНОМ УНИКАТИ ПІДЛАБУЗНИКІВ

Не хочу випустити з уваги один важливий бік справи і промовчати про помилку, від якої державцям важко вберегтися, якщо вони не наділені глибоким

розумом або якщо їхній вибір обмежений. Маю на увазі підлабузників, якими сповнені усі двори, бо люди зазвичай так спокушаються на свій рахунок і бувають настільки самовпевненими, що ця чума їх рідко минає, а намагаючись застрахуватися від неї, наражаються на небезпеку викликати презирство. Адже захистити себе від лестощів можна, лише давши второпати, що правда, висловлена в вічі, вас не ображає, але якщо кожен стане казати вам правду в вічі, люди перестануть вас поважати. Тому розважливий володар має дотримуватися середини, обравши в своїх володіннях кілька мудреців і дозволивши лише їм казати правду собі, лише про те, про що їх питають, і ні про що інше. Водночас йому варто питати цих людей про все та вислуховувати їхні думки, а потім вирішувати самостійно. Кожному з цих радників потрібно дати зрозуміти, що чим вільніше вони стануть висловлюватися, тим володарю буде приємніше. Але крім них йому не можна нікого слухати, він має виконувати прийняті рішення та наполягати на їхньому виконанні. В іншому випадку державця звалять підлабузники або він стане мінливим у своїх рішеннях через надлишок думок, тому почне втрачати повагу оточення.

З цього приводу хочу послатися на один сучасний приклад. Отець Лука, наблизений до зараз правлячого імператора Максиміліана, казав про його величність, що той ніколи ні з ким не радився, але і ніколи не чинив по-своєму, бо дотримувався протилежних до раніше

описаних правил. Імператор чоловік потайний, він ні з ким не ділиться своїми планами та не питає чужої думки, але коли приступає до виконання цих планів і вони стають ясними й очевидними, оточення починає їх оскаржувати, й імператор, котрого легко переконати, відмовляється від них. Унаслідок цього вибудоване за один день він руйнує іншого, ніколи неможливо збагнути, чого він хоче і має намір робити, а його рішення не можна брати до уваги.

Тому володарю завжди необхідно питати поради, але коли цього хоче він, а не хтось інший. Більше того, він повинен відбити у будь-кого бажання давати йому поради, коли не питають, але в питаннях не треба себе обмежувати, а правдиві відповіді потрібно вислуховувати терпляче і навіть якщо співрозмовник із поваги до володаря стане про щось замовчувати, бачити в цьому причину для неспокою. І хоча декотрих правителів багато хто вважають розважливими не від природи, а завдяки добрим порадам, із яких ті користаються, ця думка помилкова. Можна прийняти за тверде правило, що керівник держави, сам по собі не має мудрості, ніколи не зможе дотримуватися хороших порад, якщо тільки йому не трапиться настільки розумний чоловік, котрий би в усьому ним керував. Але в цьому випадку такий володар недовго протримався б при владі, адже поради не забаром скинув би його. Водночас не обдарований розумом державець, радячись із різними особами, буде отримувати суперечливі поради, а звести

їх воєдино не зможе. З його радників кожен буде хилити на свій бік, але він не запідозрить їхньої користі і не зуміє виправити становище. Інакше і бути не може, бо люди завжди будуть чинити погано, якщо необхідність не примусить їх до добра. Тому можна виснувати, що добрі поради, хто б не радив, мають залежати від розважливості державця, а не розважливості державця від добрих порад.

XXIV. ЧОМУ ІТАЛІЙСЬКІ ДЕРЖАВЦІ ВТРАТИЛИ СВОЇ ВОЛОДІННЯ

Раніше описані правила, якщо їх розумно дотримуватися, зрівнюють нового державця зі спадковим і надають його владі більшу міцність і безпеку, ніж у давні часи. Адже за вчинками нового правителя стежать набагато пильніше, ніж за діями спадкового, й якщо ці вчинки вирізняються чеснотами, вони привертають і прив'язують до нього людей набагато більше, ніж старовинне походження. Бо люди набагато дужче турбуються про сьогоднішнє, ніж про минуле, й якщо бачать реальне добро, то вдовольняються ним і не шукають іншого. І якщо новий володар не стане припускатися помилок, вони горою встануть на його захист. Він подвійно примножить свою славу, якщо, оновивши владу, зміцнить і прикрасить її хорошими законами, надійним військом, добрими союзниками та взірцевими діями; так само, як спадковий володар,

втративши владу через власну нерозважливість, удвічі збільшить свою ганьбу.

Якщо поглянути на тих державців, котрі в наш час втратили свої володіння в Італії, таких, як король Неаполітанський, герцог Міланський та інші, то виявимо у них насамперед загальний недолік, що стосується устрою війська, й який отримав докладне пояснення раніше. Потім з'ясується, що дехто з них ворогували з народом або, маючи на своєму боці народ, не змогли забезпечитися від грандів, бо в іншому випадку неможливо позбутися влади, маючи в своєму розпорядженні достатні можливості, щоб виставити в поле могутнє військо. Філіпп Македонський, не батько Александра, а той, кого переміг Тит Квінкцій, не мав великих маєтків порівняно з римлянами та греками, котрі напали на нього. Проте, будучи войовничим і вміючи порозумітися з народом, а також захиститися від грандів, він упродовж багатьох років воював із цими супротивниками й якщо врешті-решт втратив кілька міст, то, принаймні, зберіг за собою царство. Тому нехай наші правителі, котрі багато років перебували при владі, не нарікають на фортуна за те, що цю владу втратили; нехай краще звинувачують у всьому свою легкодухість, бо в мирні часи не потурбувалися про те, що обставини можуть змінитися (чекати, поки вдарить грім, — загальний людський недолік), і коли настали важкі дні, вони думали лише про втечу, а не про захист. Надія цих державців полягала хіба в тому, що народи, доведені до межі

свавіллям переможців, закличуть їх назад. Це хороший засіб, якщо відсутні інші, але сподіватися лише на нього і забувати про всі інші напрочуд шкідливо, бо не варто падати для того, щоб хтось допоміг вам піднятися. Так не буває, а якщо й буває, то не гарантує вам безпеки, адже це спосіб захисту людей несміливих і несамостійних. Спираючись винятково на власні сили і на власну відвагу, можна добре, міцно та надійно захиститися.

XXV. НАСКІЛЬКИ ЛЮДСЬКІ СПРАВИ ЗАЛЕЖАТЬ ВІД ФОРТУНИ І ЯК МОЖНА ЇЙ ПРОТИСТОЯТИ

Добре знаю думку, якої дотримувалися і дотримуються багато людей, про те, що плином мирських справ цілком керують доля та Бог, а люди, спираючись на своє розуміння, не лише не можуть змінити його, але й не можуть ніяк на нього вплинути. Звідси можна було б висувати, що не варто особливо наполягати на справах, а краще все віддати на волю випадку. Ця думка особливо поширилася в наш час унаслідок великої мінливості обставин, яка щодня спростовує всі людські очікування. Міркуючи про це, я іноді певною мірою схиляюся до такої точки зору. Проте, щоб не пригнічувати нашу вільну волю, допускаю справедливість твердження, що доля наполовину розпоряджається нашими вчинками, але іншу половину, або майже стільки ж, залишає нам. Я уподібнюю її до бурхливої річки, яка, розлютившись,

затоплює долину, трощить будинки та дерева, вихоплює в одному місці брили землі та переносить їх на інше. Все поступається й утікає перед стихією, не в силах їй протистояти. І хоча річки виявляють таким чином свій норів, це ще не означає, що за тихої погоди люди не можуть подбати про їхнє приборкання за допомогою гребель та інших споруд, завдяки яким річка, що розлилася, буде відведена каналом в інше русло й її натиск не виявиться таким бурхливим і згубним. Так само відбувається справа і з долею: її могутність виявляється там, де відвага не готова їй протистояти, тому фортуна звалює свої удари на те місце, де не очікує зустріти гребель і загат, що її стримують. І якщо звернете свій погляд на Італію, яка стала ареною та джерелом згаданих змін, то можна уявити її рівниною, позбавленою будь-яких гребель і перешкод, проте якщо б її захищала належна мужність, як Німеччину, Іспанію та Францію, то повинь не торкнулося б її або хоча б не призвела до таких струсів. Сказаного досить про протистояння долі загалом.

Переходячи тепер до подробиць, зазначу, що ми можемо спостерігати, як зараз котрогось державця супроводжує успіх, а завтра — падіння, хоча він анітрохи не змінив своїх природних нахилів. Гадаю, що це відбувається, передусім, унаслідок причин, які докладно обговорювали раніше, а саме тому, що лідер держави, котрий цілком покладається на удачу, гине через її мінливість. Вважаю також, що успіх супроводжує того,

хто робить співмірними свої дії з обставинами моменту; не щастить же тому, хто не вміє йти в ногу з часом. Адже люди по-різному просуваються до тих цілей, які стоять перед ними, тобто до слави та багатства: один діє обережно, інший наполегливо; один вдається до сили, інший — до мистецтва; один краще вичікує, інший діє протилежним чином, і кожен із цих шляхів може вести до мети. Але якщо взяти двох обережних людей, то один з них домагається бажаного, а інший ні; так само буває, що успіх супроводжує двох людей різного складу, і обережного, і наполегливого, а відбувається це тому, що обставини часу сприяють діяльності кожного з них. Ось чому, як я казав, діючи по-різному, дві особи можуть досягти такого ж результату, а з двох інших, котрі діють однаково, один досягає мети, а інший ні. Від цього залежить і мінливість добробуту, бо коли хтось керується обережністю та терпінням, а час і обставини цьому сприяють, він процвітає. Якщо ж час та обставини змінюються, ця людина гине, оскільки зберігає свій колишній триб життя. І немає людей настільки розважливих, щоб вони могли пристосуватися до цього, як тому, що важко змінити схильності своєї натури, так і тому, що людина, перманентно процвітаючи на одній дорозі, не наважується з неї зійти. Тому людина обережна, коли потрібно йти напролом, нездатна на це і зазнає катастрофи. А якби змінила свою природу разом із часом та обставинами, її доля залишилася б незмінною.

Папа Юлій II у всьому діяв нахраписто, а час та обставини настільки сприяли напрямку його діяльності, що результат його починань завжди був щасливим. Візьміть першу його вилазку до Болонї під час перебування там мессїра Джованні Бентивольо. Венеційці дивилися на це несхвально, так само, як і король Іспанїї; з Францією папа вів перемовини з цього приводу, і тим не менш, спонукуваний своєю неприборканою бурхливою вдачею, він виступив у похід особисто. Цей вчинок змусив розгубитися Іспанїю та венеційців; на останніх він нагнав страху, а іспанський король вичікував, жадаючи заволодіти всім Неаполітанським королівством. Водночас французький король перейшов на бік папи, вбачаючи, що той уже став діяти, і маючи намір вступити з ним у спілку проти венеційців, він не міг відмовити йому в підмозі, не завдавши папі явної образи. Таким чином, папа Юлій своїми спонуканнями домігся того, чого ніколи не домігся б будь-який інший понтифік із усією доступною людині мудрістю. Бо якби він не наважився виступити з Риму, поки не будуть укладені всі угоди та залагоджені всі обставини, як вчинив би будь-який інший папа, то залишився б ні з чим, адже французький король знайшов би для себе безліч виправдань, а інші вселили б йому безліч страхів. Не стану казати про інші вчинки Юлія, в усьому подібні до першого, які завжди завершувалися успіхом; недовговічність цього папи не дозволила йому скуштувати гірких

плодів, але якби настав час, що вимагає обережності, то він би спричинився до його падіння, бо понтифік ні за що не відступив би від способу дій, підказаного його натурою.

Тому висную, що мінливість фортуни та прихильність людей до їхнього звичного способу дій призводять до того, що згодних із нею супроводжує успіх, а незгодних — невдачі. Вважаю все ж, що краще бути наполегливим, ніж обачним, бо доля — жінка, і щоб здобути над нею гору, необхідно її гамселити та штовхати. У таких випадках вона частіше поступається перемозі, ніж коли до неї проявляють холодність. І як жінка, вона схильна приятелювати з молоддю, бо вона не настільки обачна, палкіше та сміливіше панує над нею.

XXVI. ВІДОЗВА ДО ЗАВОЛОДІННЯ ІТАЛІЄЮ Й ЇЇ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВАРВАРІВ

Коли, розглянувши всі раніше викладені обставини, задаю собі запитання, чи не наспів час для нового державця в Італії і чи знайдеться в ній матерія, якою чоловік розважливий і відважний міг би скористатися для додавання їй форми з пошаною для себе і на добро всіх громадян, то схилиюся до висновку, що важко собі уявити сприятливіший момент для нового правителя. І якщо, як я вже казав, чесноти Мойсея могли проявитися лише завдяки єгипетському рабству народу Ізраїлю, велич душі Кіра стало помітною, коли персів

утискали мідяни, а мужність Тезея — коли афіняни перебували в сум'ятті, то і зараз, щоб пізнати силу духу італійців, необхідно побачити Італію в її теперішньому стані, — більшою рабою, ніж були євреї, дужче пригнобленою, ніж перси, і в більшому розпачі, ніж афіняни: обезголовленою, охопленою смутою, поваленою, спустошеною, пограбованою, відданою на ганьбу і таку, що зазнала всіх бід. І хоча дотепер можна було бачити певні просвіти, які свідчать про те, що хтось обраний Богом для її порятунку, однак доля все ж відмовляла йому останньої вирішальної миті. І ось, ледь жива, Італія очікує на того, хто зцілить її рани, покладе край плюндруванню Ломбардії, стягуванню поборів із королівства і Тоскани та вилікує її від виразок, настільки зашкарублених. Як вимолює вона в Бога послати рятівника від варварських образ і жорстокості! Наскільки велика її готовність стати під один стяг, лише б його хтось підняв! І ні на кого більше їй тепер сподіватися, як на ваш ясновельможний дім, який завдяки своїй удачі та відвазі, благоволінням Всевишнього та Церкви, зараз керованою його представником, може стати на чолі її визволення. Це не так уже й важко, якщо ви звернетеся до діяльності та життя раніше згаданих чоловіків. І хоча це люди виняткові та незвичайні, все ж вони були людьми, і жоден із них не перебував в обставинах настільки сприятливих, як теперішні: адже їхня справа не була справедливішою чи легше здійсненою, і на допомогу

Бога вони могли розраховувати не більше, ніж ви. Мова йде про велику справедливість: *Iustum enim est bellum quibus necessarium, et pia arma ibi nulla nisi in armis spes est**. Значний також збіг зручних обставин, а там, де сприяють обставини, не може бути великих труднощів, вам буде достатньо лише наслідувати звичаї тих, кого я запропонував як взірець. Крім цього, спостерігається безпрецедентна кількість незвичайних подій, які посилає Господь: море розступилося, хмара позначила в ньому путь; із каменя пролилася вода; небо вибрало манну — все віщує про ваше звеличення. Решта залежить від вас. Бог не бажає брати на себе все, щоб не позбавити нас свободи волі та тієї частки слави, яка належить нам.

Зовсім не дивно, що жоден зі згадуваних італійців не пасував до тієї мети, якої, як можна сподіватися, досягне ваш ясновельможний дім, і що досвід стількох переворотів і військових дій в Італії схиляє до висновку про повне згасання її військової честі. Причина в тому, що її стародавні звичаї не були хорошими, нових же ніхто не зумів вигадати, але ж ніщо так не прикрашає правління нового державця, як нові закони та порядки, запроваджені ним. Якщо вони ґрунтовні та грандіозні, то викликають до нього повагу та

* *Iustum enim est bellum quibus necessarium, et pia arma ibi nulla nisi in armis spes est (лат.)*. — Адже війна справедлива для тих, кому потрібна, хто не може без неї обійтися, й є священною зброєю, в якій і міститься вся надія (Тит Лівій).

захват; в Італії ж достатньо матерії, якій можна надати будь-якої форми. Окремі її частини сповнені чеснот, яких бракує нагорі. Погляньте на поєдинки та дрібні сутички — наскільки італійці перевершують усіх силою, спритністю та кебетами. Але в численному війську ці переваги не виявляються. Вся річ у слабкості вождів, бо кожен вважає себе велемудрим і не кориться вправнішому, і досі нікому не вдалося за допомогою своєї мужності й удачі переконати інших поступитися. Ось чому в усіх війнах за останні двадцять років будь-яке військо, складене цілком із італійців, завжди воювало невдало. Про це свідчать битви при Таро, потім при Александрії, Капуї, Генуї, Аньяделло, Болоньї та Местрі.

Тому якщо ваш ясновельможний дім забажає взяти за приклад видатних людей, котрі дали своїм народам звільнення, то насамперед необхідно закласти фундамент будь-якого успіху — забезпечити собі власне військо, бо не може бути вірніших, надійніших і взагалі кращих вояків. І хоча кожен із них буде хороший сам по собі, вкупі вони стануть набагато кращими, коли побачать своїм ватажком свого правителя, котрий нагороджує та підтримує їх. Тому, щоб із усією італійською відвагою боронитися від чужинців, треба таке військо створити. І хоча іспанська та швейцарська піхота всіх жахають, і та, й інша мають свої недоліки, тому третій рід піхоти міг би не лише протистояти, а й завдати їм поразки. Адже іспанці бояться кавалерії,

а швейцарці не витримують натиску піхоти, якщо він буває настільки ж наполегливим, як і їхній власний. Як засвідчив і буде демонструвати надалі досвід, іспанців долає французька кавалерія, а швейцарці піддаються іспанської піхоті. І хоча це останнє пророцтво ще сповнилося не цілком, однак щось подібне спостерігалося під час битви при Равенні, коли іспанська піхота стялася з німецькими батальйонами, які березуть такий же стрій, як швейцарці. Іспанці, завдяки своїй спритності, під захистом щитів із колючками проникли між ворожими списами та безкарно винищували німців, котрі не могли нічого вдіяти та загинули б усі до одного, якби на іспанців не накинута кавалерія. Таким чином, знаючи недоліки тієї й іншої піхоти, можна створити третю, яка могла б захиститися від коней і не боялася б піхотинців; це був би новий рід війська, що змінює бойові шиккування. І саме такі новації надають новому володарю поваги та величі.

Тому не варто упускати надану нагоду та позбавляти Італію, після стількох лих, її рятівника. Важко навіть сказати, з якою любов'ю його б зустріли жителі тих областей, які постраждали від юрби загарбників, із якою жадобою відплати, сподіванням, вірою та сльозами! Які двері не відчинилися б перед ним? Який народ відмовив би в покорі? Чия заздрість йому завадила б? Хто з італійців не пішов би за ним? Усім не до вподоби панування варварів. Нехай ваш ясновельможний дім береться до виконання цього обов'язку

з тієї твердістю та надією, з якою приступають до праведних дій, тоді під його хоругвою відродиться гідність батьківщини і за його допомогою втіляться слова Петрарки:

*Підніме цнота зброю
Проти шаленства у короткім герці,
Бо мужність із снагою
Ще не вмерли в італійськiм серці*.*

* Франческо Петрарка. Канцоньєре. — Переклад Анатолія Перепаді.

ЗМІСТ

I. Якого типу буває режим особистої влади й яким чином її купують	4
II. Про спадкові принципати	5
III. Про змішані принципати	6
IV. Чому в царстві Дарія, яке захопив Александр, після смерті останнього не спалахнуло повстання проти його наступників	17
V. Як треба керувати містами або принципатами, які до завоювання жили за своїми законами	21
VI. Про нову владу, яку купують за допомогою власної зброї та відваги.	23
VII. Про нові принципати, здобуті завдяки чужій зброї та щастю	27
VIII. Про тих, хто домігся влади злочинами.	37
IX. Про громадянський принципат	42
X. Якою метою необхідно вимірювати силу будь-якого принципату.	47
XI. Про церковні принципати	50
XII. Якого типу бувають війська та про найманців	53

XIII. Про союзні, змішані та власні війська	59
XIV. Про те, що личить державцю щодо військової справи	64
XV. Про те, за що хвалять або засуджують людей, особливо правителів	68
XVI. Про щедрість та ощадливість	70
XVII. Про милосердя, жорстокість і про те, що краще: більше вселяти любов, ніж страх, чи навпаки	73
XVIII. Яким чином державцям необхідно тримати слово	77
XIX. Як уникати ненависті та зневаги	80
XX. Чи корисні фортеці та багато іншого, до чого повсякчас вдаються правителі	93
XXI. Від чого залежить повага до державця	99
XXII. Про секретарів, наблизених до правителів	104
XXIII. Яким чином уникати підлабузників	105
XXIV. Чому італійські державці втрапили свої володіння	108
XXV. Наскільки людські справи залежать від фортуни й як можна їй протистояти	110
XXVI. Відозва до заволодіння Італією й її звільнення від варварів	114

Громадсько-політичне видання

Серія «Істини»

**МАК'ЯВЕЛЛІ НІККОЛО
ДЕРЖАВЕЦЬ**

Переклад українською

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *А. М. Гопаченко*
Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешкова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *В. А. Мурликін*
Коректор *Р. Є. Панченко*

Підписано до друку 11.03.19. Формат 70×100 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 5,16. Облік.-вид. арк. 4,59.
Тираж 1500 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт та інтернет-магазин видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Мак'явеллі Нікколо.

М17 Державець / Нікколо Мак'явеллі; пер. укр. Є.В. Тарнавського; худож.-оформлювач О.А. Гуглова-Мешкова. — Харків: Фоліо, 2019. — 121 с. — (Істини).

ISBN 978-966-03-7836-0 (Істини).

ISBN 978-966-03-8619-8.

Все життя Нікколо Мак'явеллі (1469—1527), видатного італійського мислителя, історика, письменника і комедіографа, було пов'язано з політикою. У 29 років його обрали другим канцлером Флорентійської республіки, і він впродовж 14 років займався її внутрішніми справами.

А коли його позбавили можливості бути політиком-практиком, став політиком-теоретиком — так з'явився його знаменитий «Державець» (1513). Ця книжка стала своєрідною програмою з управління державою, в ній Мак'явеллі сформулював загальні політичні закони, а також визначив роль і місце правителя в житті держави.

УДК 821.131.1